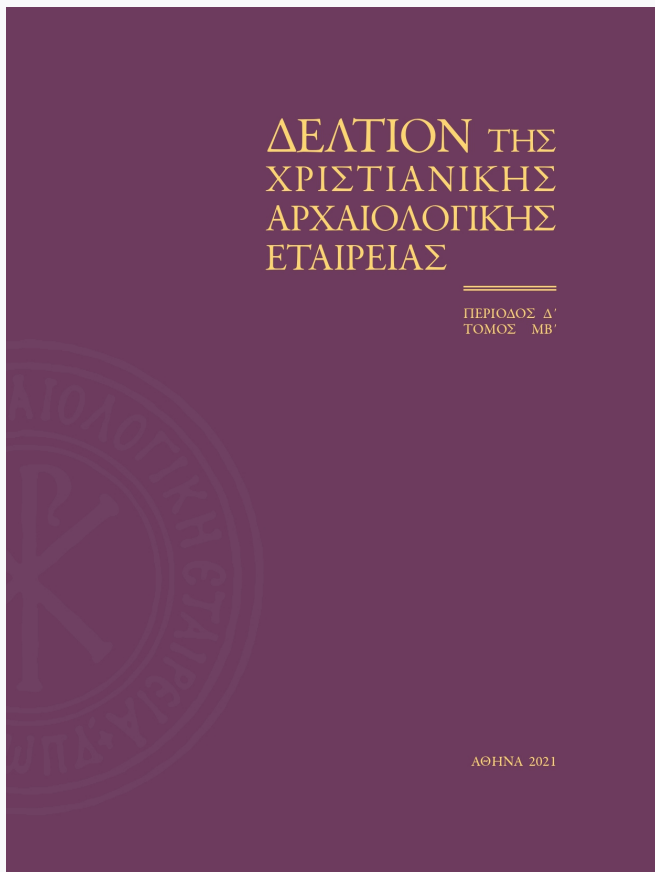

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 42 (2021)

Δελτίον ΧΑΕ 42 (2021), Περίοδος Δ'

Απεικονίσεις αγίου Λέοντος τοῦ νέου τοῦ ἐν Μεθώνη λάμπαντος: Η διάδοση της τιμής ενός αγίου στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο και τη βενετική Κρήτη

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS) , Γιώργος ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ (Giorgos FOUSTERIS)

doi: [10.12681/dchae.32389](https://doi.org/10.12681/dchae.32389)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS) Μ., & ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ (Giorgos FOUSTERIS) Γ. (2023). Απεικονίσεις αγίου Λέοντος τοῦ νέου τοῦ ἐν Μεθώνη λάμπαντος: Η διάδοση της τιμής ενός αγίου στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο και τη βενετική Κρήτη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 42, 93–128. <https://doi.org/10.12681/dchae.32389>

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΓΙΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΜΕΘΩΝΗ ΛΑΜΨΑΝΤΟΣ: Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΕΝΟΣ ΑΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΙ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Εξετάζονται άγνωστες απεικονίσεις του αγίου Λέοντος του νέου του έν Μεθώνη λάμψαντος, τρεις σε ναούς της Πελοποννήσου και εννέα σε μνημεία της δυτικής Κρήτης, που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 13ου και των πρώτων δεκαετιών του 15ου αιώνα. Εκτός από την ανάλυση των εικονογραφικών χαρακτηριστικών του αγίου, διερευνώνται αφενός οι λόγοι της ιδιαίτερης διάδοσης της τιμής του στην Κρήτη και αφετέρου ο βαθύτερος συμβολικός ρόλος που πιθανόν απέδιδαν στον Λέοντα οι ορθόδοξοι πληθυσμοί σε βενετοκρατούμενες περιοχές.

This paper explores twelve unknown depictions of St Leo of Methoni in the painted decoration of three churches in the Peloponnese and of nine monuments in western Crete, all dated between the late 13th and the first decades of the 15th centuries. Apart from the analysis of the iconographic features of the saint under discussion, our analysis investigates the reasons that led to the development of Leo's cult in Crete, as well as the symbolic role that the Saint may have embodied among Orthodox populations under Venetian rule.

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή περίοδος, βενετοκρατία, τοιχογραφίες, εικονογραφία, άγιος Λέων της Μεθώνης, Νικόλαος επίσκοπος Μεθώνης, Καλαβρία, Μεθώνη, Μεσσηνία, δυτική Κρήτη.

Keywords

Late Byzantine period; Venetian rule; wall paintings; St Leo of Methoni; Nicholas bishop of Methoni; Calabria; Methoni; Messenia; western Crete.

Ο άγιος και θαυματουργός Λέων ο νέος, ο έν Μεθώνη λάμψας¹, αναδείχθηκε περί τα μέσα του 12ου αιώνα από τον λόγιο επίσκοπο Μεθώνης Νικόλαο, εκ των

διαπρεπέστερων θεολόγων της εποχής του². Σύμφωνα με το Συναξάριο του αγίου, ο Λέων πέθανε εν πλω κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του από την Καλαβρία προς

* Μιχάλης Κάππας, Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, mgkappa@yahoo.gr

** Γιώργος Φουστέρης, Καθηγητής στην Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, gfousteris@gmail.com

*** Πολύτιμη υπήρξε η συμβολή του μοναχού Ιακώβου της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Λακωνίας τόσο στον εντοπισμό των πελοποννησιακών απεικονίσεων του αγίου Λέοντος Μεθώνης όσο και στην έρευνα του αρχείου της μονής, ενώ χάρη σε εκείνον κατέστη εφικτή η αυτοψία στα μνημεία του Πάρωνα για τους παραπάνω λόγους τον ευχαριστούμε θερμά. Ευγνωμοσύνη οφείλουμε, επίσης, στον ηγούμενο της ίδιας μονής, αρχιμανδρίτη Εφραίμ, για τη φιλοξενία του. Σε ό,τι αφορά τα κρητικά μνημεία, επωφεληθήκαμε σε μέγιστο βαθμό από τις γνώσεις και το φωτογραφικό αρχείο των φίλων συναδέλφων Θεοδώρα Ιωαννίδου και Βαγγέλη Παπαθανασίου, προς τους οποίους εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας και από τη θέση αυτή. Τέλος,

θερμά ευχαριστούμε τον Γιώργο Νίνο, τον Τάσο Τανούλα, την Ιωάννα Μπίθα και την Κωνσταντία Κεφαλά για τις επισημάνσεις και τις υποδείξεις τους.

¹ E. Follieri, «Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo», *Byzantion* 41 (1971), *Hommage au R. P. R. J. Loenertz*, 402-407. Α. Λαμπροπούλου – Η. Αναγνωστάκης – Β. Κόντη – Α. Πανοπούλου, «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9ος-15ος αιώνας)», *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 15), επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Αθήνα 2004, 278-280.

² Νικολάου επισκόπου Μεθώνης, *Λόγοι δύο κατά της αίρέσεως των λεγόντων την σωτήριον υπέρ ημών θυσίαν μη τῆ τρισυποστάτη θεότητι προσαχθῆναι, ἀλλὰ τῶ πατρὶ μόνῳ*, εκδ. Α. Δημητρακόπουλος, Λειψία 1865, 1-46. Βλ. επίσης Α. D. Angelou, *Nicholas of Methone Refutation of Proclus' Elements of Theology*.

Εικ. 1. Γενική άποψη της περιοχής της Κοκκινιάς στα νοτιοανατολικά του κάστρου Μεθώνης.

τους Αγίους Τόπους σε χρόνο απροσδιόριστο³. Το σώμα του ενταφιάστηκε από τους ναυτικούς κοντά σε λιμένα «πρὸς τὸ ἄστρ Μεθώνης, ἔν τινι τόπῳ καλουμένῳ Ῥώσῳ Χώματι»⁴, θέση που ταυτίστηκε εύστοχα από την Άννα Αβραμέα με την περιοχή της σημερινής Κοκκινιάς (Εικ. 1), στο παράκτιο τμήμα της Μεθώνης, σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του κάστρου⁵.

A critical edition with an introduction of Nicholas life and works (Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philisophi Byzantini I), Λέιντεν 1984. Ο ίδιος, «Nicholas of Methone: The Life and Works of a Twelfth-Century Bishop», *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1999*, επιμ. M. Mullett – R. Scott, Μπέριμπαμ 1981, 143-148. Η. Αναγνωστάκης, «Επισκοπές και θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν Μητροπόλεως Μεσσηνίας έως το 1204», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 141-143.

³ Η κριτική έκδοση του Συναξαρίου, με τίτλο «Συναξάριον καὶ Στιχηρὰ Λέοντος τοῦ Νέου τοῦ ἐν Μεθώνῃ», ἔργο πιθανόν μεταγενέστερο της δωδέκατης εκατονταετίας, περιλαμβάνεται στο τέλος του άρθρου της Follieri, «Santi di Metone», ὄ.π. (υποσημ. 1), 441-451. Στο Συναξάριο δεν αναφέρεται ο ακριβής χρόνος που ἔζησε και πέθανε ο ἅγιος, παρὰ μόνο το ὅτι μεταξύ του θανάτου και της εύρεσης του λειψάνου μεσολάβησαν πολλά χρόνια, «χρόνων δε ὕστερον οὐκ ὀλίγων διαβαθμισθέντων», βλ. Follieri, ὄ.π., 442.

⁴ «[...] οἱ δὲ ναυτικοὶ τῆς νῆδος ἀποβάντες ἐντίμως ἔθαψαν τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον [...]», βλ. Follieri, «Santi di Metone», ὄ.π. (υποσημ. 1), 442.

⁵ Α. Avraméa, «La géographie historique byzantine et le principe

Πιθανότατα στο σημείο αυτό ο επίσκοπος Νικόλαος, παρὰ τοῦ ἁγίου χρηματισθεῖς⁶, ἀνακάλυψε τάφο, ἐντὸς του οὐοίου θεώρησε ὅτι ἐναπόκειντο τα λείψανα του Λέοντος. Στη συνέχεια συνέθεσε στιχηρὰ πρὸς τιμὴν τοῦ νεοφανοῦς ἁγίου, ἡ μνήμη του οὐοίου ορίστηκε να τιμάται τὴν 12ῃ Μαΐου, ἡμέρα ἐνοτισμοῦ του λειψάνου⁷. Η τιμή του Λέοντος σύντομα ἀπέκτησε ἐξέχουσα σημασία για τὴ Μεθώνη⁸, ἡ ἀρχική ἀκολουθία ἐμπλουτίστηκε με νέους ὕμνους, ἐνὸ κάποια στιχημὴ γράφτηκε και το Συναξάριο του ἁγίου, που σώζεται σε τρία χειρόγραφα, ἀποθησαυρισμένα στο Βατικανό, ἐκ των οὐοίων δύο ἀνάγονται στον 15ο και ἕνα στον 16ο

de l'interdépendance. Deux nouveaux exemples», *Géographie historique du monde méditerranéen: Géographie historique du monde méditerranéen* (Byzantina Sorbonensia 7), επιμ. Η. Ahrweiler, Παρίσι 1988, 17-29, κυρίως 25-29. Γ. Στεῖρης, «Φιλοσοφία και θεολογία του Νικολάου, ἐπισκόπου Μεθώνης, Νικόλαος Μεθώνης και Ἅγιος Λέων», *Βυζαντινὸς Δόμος* 17-18 (2009-2010), 405-427, κυρίως 418-427. Αναγνωστάκης, «Οἱ ἐπισκοπές και ο θρησκευτικός βίος», ὄ.π. (υποσημ. 2), 113-145, κυρίως 141-142.

⁶ Follieri, «Santi di Metone», ὄ.π. (υποσημ. 1), 443.

⁷ «Ἐξέφανεν Μαΐτιο Λέων δύο καὶ δεκάτῃ κυδρός», βλ. Follieri, «Santi di Metone», ὄ.π. (υποσημ. 1), 441. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἡμέρα εορτάζεται ἡ μνήμη ἐνὸς ἄλλου ἁγίου τῆς περιοχῆς, του γεννημένου στην Κορώνη ἁγίου Θεοδώρου, ο οὐοίος στα χρόνια του αυτοκράτορα Ρωμανοῦ μόνασε και πέθανε στα Κίθηρα, βλ. Ν. Α. Οικονομίδης, «Ο βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.) (12 Μαΐου, ΒΗC³, ἀρ. 2430)», *Πρακτικὰ τρίτου Πανιόνιου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, I, Αθήνα 1967, 264-291.

⁸ Για τὴ Μεθώνη και τὴν ευρύτερη περιοχή, βλ. Κ. Andrews, *Castles of the Morea*, Revised Edition with a Foreword by Gl. R. Bugh (The American School of Classical Studies at Athens), Πρίνστον 2006, 58-83. Ε. Γερούση, «Στοιχεῖα για τὴν βυζαντινὴ Μεθώνη. Ἡ μαρτυρία τῶν γλυπτῶν», *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πύργος, Γαστούνη, Ἀμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005)* (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27), Δ', Αθήνα 2007, 441-458. Α. Nanetti, *Ἄτλας τῆς Ενετικῆς Μεσσηνίας. Κορώνη, Μεθώνη, Πύλος και τα νησιά τους (1207-1500 & 1685-1715)*, Ἴμολα 2011. Ν. Κοντογιάννης – I. Μ. Γρηγοροπούλου, *Τὸ Κάστρο τῆς Μεθώνης*, Αθήνα 2009. Π. Φουτάκης, *Ἡ Μεθώνη και ἡ ἱστορία. Ἡ Βενετία και ἡ ἐξουσία τῆς*, Αθήνα 2017. Μ. Κάππας – Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στις προενετικές φάσεις του κάστρου Μεθώνης», *Μεθώνη και ἡ περιοχή τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἐως τα νεότερα χρόνια. Ἀρχαιολογικές και ἱστορικές προσεγγίσεις, Πρακτικὰ ἀπὸ τὴ Διημερίδα που συνδιοργανώθηκε στη Μεθώνη ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν / ΕΙΕ και τὸν Σύλλογο Φίλων Κάστρου Μεθώνης (Μεθώνη, 16-17 Μαΐου 2015)*, επιμ. Α. Πανοπούλου (υπὸ ἔκδοση). Για το λιμάνι τῆς Μεθώνης, βλ. I. Anagnostakis, «Methone on

αιώνα⁹. Σε αυτό γίνεται για πρώτη φορά μνεία στην καταγωγή του αγίου από την Καλαβρία, ενώ, σε σχέση με την τύχη του λειψάνου, στην κατακλείδα του πληροφορούμαστε ότι «[...] Τελείται δὲ ἡ αὐτοῦ σύναξις ἐν τῇ προορρηθείσῃ πόλει (= Μεθώνη) ἐν ᾧ τόπῳ κατετέθη καὶ κατάκειται ἡ τιμία καὶ ἁγία αὐτοῦ σορὸς μετὰ τοῦ πανενδόξου καὶ πολυτίμου αὐτοῦ λειψάνου, καὶ ἐν λοιποῖς ἁγίοις αὐτοῦ εὐκτηριοῖς οἴκοις»¹⁰.

Μέχρι και πριν από αρκετές δεκαετίες σώζονταν στην περιοχή της σημερινῆς Κοκκινιάς (Ῥώσον Χῶμα), σε μικρή απόσταση από τον αιγιαλό, τα κατάλοιπα μονόχωρου ναυδρίου αφιερωμένου στον Ἄι Λια, γνωστού επίσης στους γηγενεῖς και με την επωνυμία *Παλιοὶ Ἄι-Λιάδες*. Ο ναῖσκος, με μια προεξέχουσα ημικυλινδρική αψίδα ιεροῦ βήματος στα ανατολικά και μια μικρότερη κόγχη εγγεγραμμένη στο πάχος του ανατολικού τοίχου, ἔσωζε στο εσωτερικό του δίχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο εἶχε παλιότερα χρονολογηθεῖ στον 6ο αῖωνα μ.Χ.¹¹. Παρόμοιο ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε σε παρακείμενη θέση κατά τη διάρκεια σύντομης ανασκαφικῆς ἐρευνας που διενεργήθηκε το 1979 από την αρχαιολόγο της 5ης ΕΒΑ Αφέντρα Μουτζάλη¹². Σε πρόσφατη ανακοίνωσή της για τη μνημειακή τοπογραφία της Μεθώνης η προϊσταμένη της ΕΦΑ Μεσσηνίας Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά αναχρονολόγησε με πειστικά επιχειρήματα τα τμήματα των συγκεκριμένων ψηφιδωτών στον 2ο-3ο αῖωνα μ.Χ., υποστηρίζοντας εύλογα ὅτι ἐπρόκειτο για το δάπεδο ενός ρωμαϊκοῦ κοσμητικῆς κτηρίου, πιθανότατα οικίας και ὄχι κάποιας ἐκκλησίας¹³. Πάνω σε αυτό, προφανῶς μετὰ την εὕρεση

Εικ. 2. Κοκκινιά Μεθώνης. Λείψανα του ναῖσκου του Ἄι Λια, ὅπως σώζονται σήμερα στην ακτογραμμῆ.

του λειψάνου, πρέπει να οικοδομήθηκε ο μονόχωρος ναῖσκος, τα οικοδομικά κατάλοιπα του οποίου ἔχουν πλέον καταρρεύσει στην παρακείμενη ακτή, λόγω της συνεχῆς διάβρωσης του εδάφους (Εικ. 2), γεγονός που δυσχεραίνει κάθε μελλοντική προσπάθεια επανεξέτασης της οικοδομικῆς του ιστορίας¹⁴.

Σύμφωνα με κείμενα περιηγητῶν ἀπὸ τὴ Δύση του 14ου-15ου αῖωνα, το λείψανο του αγίου, πριν κατατεθεῖ οριστικά ἐντὸς του κάστρου, εἶχε φιλοξενηθεῖ σε δύο ἢ τρεῖς διαφορετικῶς ναοὺς ἐκτὸς των τειχῶν της Μεθώνης¹⁵. Η γενικότερη ανασφάλεια που επικρατεῖ στην ευρύτερη περιοχή μετὰ τα μέσα του 15ου αῖωνα, ὡς επακόλουθο της εντεινόμενης οθωμανικῆς επιθετικότητας στον Μοριά, θα ἐπιβάλλει τελικά ὡς ασφαλέστερη λύση τὴ μεταφορὰ του λειψάνου ἐντὸς των τειχῶν της

the Peloponnese: a Naval Base without a Harbour? In search of the Byzantine Port in Historical Sources», *Seasides of Byzantium. Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*, ἐπιμ. F. Daim – T. G. Kolias – J. Preiser-Kapeller, Μάιντς (υπὸ ἐκδόσει).

⁹ Follieri, «Santi di Metone», ὄ.π. (υποσημ. 1), 430-438.

¹⁰ Ο.π., 443.

¹¹ Ch. G. Higgins, «Possible Disappearance of Mycenaean Coastal Settlements of the Messenian Peninsula», *American Journal of Archaeology* 70/71 (1966), 26-28, εικ. 4. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, Π. Πελοπόννησος – Στερεὰ Ἑλλάδα, με τὴ συνεργασία τῆς Ἑλ. Πελεκανίδη (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ Μνημεῖα 7), Θεσσαλονίκη 1987, 109-110, ἀριθ. 52.

¹² Το ημερολόγιο τῆς ανασκαφῆς που παραμένει ἀδημοσίευτη, φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο τῆς Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

¹³ Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, «Τοπογραφία τῆς ευρύτερης περιοχῆς

τῆς Μεθώνης κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο», *Μεθώνη καὶ ἡ περιοχή τῆς*, ὄ.π. (υποσημ. 8) (υπὸ ἐκδόσει).

¹⁴ Το ψηφιδωτό δάπεδο ἔχει ἀποσπαστεῖ και μέρος του ἐκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Μεσσηνίας.

¹⁵ Τα σχετικά δεδομένα ἔχουν μελετηθεῖ διεξοδικὰ ἀπὸ τὴν Enrica Follieri στὴν κριτικὴ ἐκδόσει των ἀγιολογικῶν κειμένων των ἀγίων τῆς Μεθώνης, βλ. Follieri, «Santi di Metone», ὄ.π. (υποσημ. 1), 378-451. Για τὴς μετακινήσεις του λειψάνου, βλ. ἐπίσης Χ. Μπούρας, «Ἐπανεξέταση τοῦ λεγομένου Ἁγιολέου κοντὰ στὴ Μεθώνη», *Φίλια Ἑπὶ εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνῶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου*, ἐπιμ. Κ.-Α. Δάκαρη, Γ', Αθήνα 1989, 316-318. Στεῖρης, «Φιλοσοφία καὶ θεολογία», ὄ.π. (υποσημ. 5), 418-422.

καστροπολιτείας και μάλιστα μέσα στο σημαντικότερο λατρευτικό κτήριο της πόλης, τον λατινικό καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, όπου ήταν κατατεθειμένη και η κάρα του αγίου Αθανασίου, επισκόπου Μεθώνης¹⁶. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται από σειρά περιηγητών, μέχρι και την κατάληψη της πόλης από τα στρατεύματα του Βαγιαζήτ, στις 9 Αυγούστου του 1500, όταν το σύνολο σχεδόν των κατοίκων της σφαγιάστηκε ή εξανδραποδίστηκε¹⁷.

Η σύγχυση και η παραφθορά των ονομάτων και των τοπωνυμίων *Αγιος Λέων* και *Αγιολέος* αλλά και *Αγιος Ηλίας*, *Άι Λιας* και *Παλιοί Άι-Λιάδες*, που απαντούν στην περιοχή της Μεθώνης, ίσως απηχούν, όπως με οξύνοια έχει επισημάνει ο Ηλίας Αναγνωστάκης, τη συναξαριακή παράδοση σχετικά με την εύρεση του λειψάνου αφενός και αφετέρου με την ανέγερση ναού αφιερωμένου στον άγιο Λέοντα. Ειδικότερα, ο πληθυντικός του τοπωνυμίου *Παλιοί Άι Λιάδες* στην περιοχή της Κοκκινιάς αντικατοπτρίζει πιθανόν την ύπαρξη περισσότερων του ενός λατρευτικών κτηρίων¹⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προσωνυμία «ὁ νέος», που επισυνάπτεται στο όνομα του αγίου στο Συναξάριο και στα στιχηρά που συνέγραψε ο επίσκοπος Νικόλαος. Στις αγιολογικές πηγές ο συγκεκριμένος

ὄρος συνοδεύει, κατά κανόνα, έναν νεοφανή άγιο, όταν υπάρχει ανάγκη να διακρίνεται σαφώς από έναν ή και περισσότερους ομώνυμους που είναι ήδη καθιερωμένοι στη συνείδηση των πιστών. Σχετικά πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη ότι πίσω από τον συγκεκριμένο χρονικό προσδιορισμό λανθάνει η σύντομη παραμονή στη Μεθώνη των λειψάνων ενός άλλου αγίου με το όνομα Λέων. Πρόκειται για έναν επίσκοπο που έζησε και πέθανε –άγνωστο πότε ακριβώς– στη Σάμο, τα λείψανα του οποίου μεταφέρθηκαν στη Βενετία μέσω Μεθώνης στις αρχές του 11ου αιώνα¹⁹. Ωστόσο, η εξιστόρηση αυτή, που μαρτυρείται μόνο σε μεταγενέστερες δυτικές πηγές²⁰, μάλλον στερείται ιστορικής βάσης²¹.

Αξιωματικώς είναι και η περίπτωση ενός ομώνυμου αγίου, η τιμή του οποίου καθιερώθηκε στην περιοχή της Καλαβρίας και μάλιστα πιθανότατα την ίδια εποχή που εντοπίστηκε το λείψανο του αγίου Λέοντος στη Μεθώνη. Πρόκειται για τον όσιο Λέοντα τον Ερημίτη, ο οποίος προκάλεσε τον θαυμασμό των συγχρόνων του με την ασκητικότητα και την ακημοσύνη του, ακολουθώντας τα πρότυπα και τις πρακτικές του ανατολικού αναχωρητισμού. Μετά τον θάνατό του, το σκήνωμά του μεταφέρθηκε στον καθεδρικό ναό της πόλης Βονα, της οποίας έκτοτε θεωρείται προστάτης²². Η μνήμη του εορτάζεται στις 5 Μαΐου, δηλαδή επτά

¹⁶ Follieri, «Santi di Metone», ό.π. (υποσημ. 1), 392-393, Μπούρας, «Επανεξέταση», ό.π. (υποσημ. 15), 315-318. Στείρης, «Φιλοσοφία και θεολογία», ό.π. (υποσημ. 5), 418-423. Για τον επίσκοπο Μεθώνης Αθανάσιο, βλ. επίσης Α. Λαμπροπούλου, *Ὁ άσκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 1994, 28-29. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου, «Μνήμη καὶ λήθη», ό.π. (υποσημ. 1), 275-276.

¹⁷ Follieri, «Santi di Metone», ό.π. (υποσημ. 1), 390-397.

¹⁸ Ο γοτθικός ναός του λεγόμενου «Αγιολέου», τρία περίπου χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Μεθώνης, έχει με ασφάλεια ταυτιστεί από τον Χ. Μπούρα με την εκκλησία της λατινικής μονής της Santa Maria de Verge και δεν φαίνεται να συνδέεται, σε καμία από τις οικοδομικές και ιστορικές του φάσεις, με τη λατρεία του νεοφανούς αγίου της Μεθώνης, βλ. Μπούρας, «Επανεξέταση», ό.π. (υποσημ. 15), 303-322. Η πρώτη επιστημονική καταγραφή της ονομασίας του γοτθικού ναού ως «Αγιολέου» ανάγεται στο 1930, βλ. Μ. Ν. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Λονδίνο 1930, 153. Βλ. επίσης ΑΔ 17 (1961-1962) [1962], Β' – Χρονικά, 104-105 σημ. 11 (Δ. Πάλλας). Μ. Κάππας, «Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσοσηνίας (13ος-15ος αι.)», *Ηρώς Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπος Μπούρα*, επιμ. Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλούχου-Τουφάνο, Αθήνα 2018, 452-453.

¹⁹ Στείρης, «Φιλοσοφία και θεολογία», ό.π. (υποσημ. 5), 423.

²⁰ Follieri, «Santi di Metone», ό.π. (υποσημ. 1), 398 σημ. 6. Για τον επίσκοπο Σάμου Λέοντα, βλ. Μ. Γ. Βαρθούνης, «Λέων “Επίσκοπος Σάμου” (ante 7. αι.): Ανάμεσα στην ιστορία και στην αγιολογία», *Ιστορίας μέρμνα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεονταίνη*, Α1, Αθήνα 2011, 146-156. Βλ. επίσης G. Henschenio, «De S. Leone Episcopo ex insula Samo Venetias translato», *Acta Sanctorum*, Aprilis tomus III, Παρίσι – Ρώμη 1866, στήλ. 625-626. Επίσκοπος Φαναρίου Αγαθάγγελος – Χρ. Μαλτέζου – Ε. Morini, *Τερά λείψανα αγίων της καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς στή Βενετία*, Αθήνα 2005, 211-212.

²¹ Ευχαριστούμε θερμά τον Ηλία Αναγνωστάκη, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μας αδημοσίευτο λήμμα για τον άγιο Λέοντα Μεθώνης, το οποίο πρόκειται να δημοσιευθεί στο συλλογικό έργο για τη βυζαντινή Πελοπόννησο, έκδοση του Εθνικού Ιδρυάματος Ερευνών.

²² F. A. Cuteri, *Parcours dans la Calabre byzantine et normande*, Ρώμη 2008, 159. Βλ. επίσης στην ηλεκτρονική έκδοση της *Bibliotheca Sanctorum. Enciclopedia dei Santi*: <http://www.santiebeati.it/dettaglio/51970>. Στον εντοπισμό περισσότερων στοιχείων για τον συγκεκριμένο άγιο της Καλαβρίας καταλυτική υπήρξε η βοήθεια των φίλων συναδέλφων Ελένης Μανωλέσου και Marco Aimone, τους οποίους και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε.

μόλις μέρες πριν από την ημέρα μνήμης του αγίου της Μεθώνης, ενώ ακόμα και σήμερα, κατά την πανηγύρη του, ένα μέρος της ακολουθίας ψάλλεται στα ελληνικά. Λόγω της κοινής καταγωγής και της γεωγραφικής εγγύτητας με τον νεοφανή άγιο της Μεθώνης, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η φήμη του οσίου της Βονα να μην ήταν άγνωστη στους κατοίκους της δυτικής Πελοποννήσου, οι οποίοι διατηρούσαν άμεση και διαρκή επικοινωνία με τον ιταλικό νότο. Ωστόσο, η σχεδόν σύγχρονη παρουσία των δύο ομώνυμων αγίων αποδυναμώνει το ενδεχόμενο ο όσιος της Βονα να υπήρξε η αιτία που ο άγιος της Μεθώνης προσέλαβε την επωνυμία «νέος».

Την απάντηση στο ερώτημα που θέσαμε, παρέχει πιθανότατα ένας άλλος σημαντικός ομώνυμος άγιος, από την ίδια με τον Λέοντα Ερημίτη γεωγραφική περιφέρεια, ο άγιος Λέων Κατάνης. Με καταγωγή από τη Ραβέννα, αναδείχθηκε επίσκοπος της σικελικής πόλης τον 9ο αιώνα και εντυπώσιασε τους σύγχρονούς του με την αρετή και την ταπεινώσή του. Η φήμη του έφτασε ως και τη μακρινή Κωνσταντινούπολη, ενώ η ημέρα μνήμης του, 21η Φεβρουαρίου, αποτυπώνεται με αρκετές λεπτομέρειες στο Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως²³. Η εδραίωση της τιμής του στην Πελοπόννησο και ειδικότερα στη Λακωνία και τη Μεσσηνία επιβεβαιώνεται από τον σχετικά μεγάλο αριθμό σωζόμενων απεικονίσεών του σε μνημεία της περιοχής²⁴. Η χρονική αλληλουχία της δράσης των δύο αγίων καθιστούσε πιθανόν αναγκαία τη χρήση του επιθετικού προσδιορισμού «ό νέος», σε αντιδιαστολή προς τον ομώνυμο επίσκοπο Κατάνης, η μνήμη του οποίου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην ευρύτερη περιοχή ήδη από τα τέλη του 10ου αιώνα.

Παρόλο που στα περιηγητικά κείμενα οι αναφορές στο θαυματουργό λείψανο του Λέοντος είναι συχνές, επιβεβαιώνοντας τη σημασία που απέδιδαν οι Μεθωνάιοι στο «πανάγιον σκήνος τοῦ παναγάθου καὶ θείου

Λέοντος», μέχρι σήμερα δεν είχε επισημανθεί καμία απεικόνισή του. Από την πρόσφατη έρευνά μας σε έργα μνημειακής ζωγραφικής εντοπίστηκαν συνολικά δώδεκα απεικονίσεις του σε ναούς όχι μόνο της Πελοποννήσου αλλά και της δυτικής Κρήτης, που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 13ου και των πρώτων δεκαετιών του 15ου αιώνα.

Τρεις παραστάσεις του αγίου Λέοντος στην Πελοπόννησο

Άγιος Νικόλαος στα Βέροια Λακωνίας

Η παλαιότερη παράσταση του αγίου της Μεθώνης σώζεται στον ναό του Αγίου Νικολάου στα Βέροια Λακωνίας²⁵. Στο εσωτερικό του διατηρούνται δύο στρώματα τοιχογραφιών, το πρώτο εκ των οποίων ανάγεται στον 13ο αιώνα, ενώ το νεότερο, σήμερα αποτοιχισμένο, χρονολογείται ακριβώς με επιγραφή στο έτος 1596/97²⁶.

Ο άγιος Λέων περιλαμβάνεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του αρχικού ζωγραφικού στρώματος, στον δυτικό τοίχο του ναού, αριστερά της εισόδου (Εικ. 3). Εικονίζεται όρθιος, μετωπικός, αρχιγένης, με πυκνά μαλλιά που σχηματίζουν χωρίστρα στη μέση. Τα μεγάλα αμυγδαλόσχημα μάτια, η καλλίγραμμη ίσια μύτη, τα σφιγμένα χείλη και το λεπτό νεανικό μουστάκι συνθέτουν μια μορφή με πηγαία γλυκύτητα. Φορεί

²³ Το μνημείο βρίσκεται σε υψόμετρο 950 μ., στα περικόρα του ορεινού ποιμενικού συνοικισμού που χρησιμοποιείτο κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου από κτηνοτρόφους των χαμηλότερων προβούλων του Πάρωνα. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΐσκο με μια ημικυλινδρική αφίδα στα ανατολικά, η μοναδική είσοδος του οποίου ανοίγεται στο δυτικό πέρας της νότιας όψης. Για τον οικισμό, βλ. Α. Σγουρίτσας, *Βασσαράς-Βέροια*, Αθήνα 1902. Ν. Ι. Κουφός, *Τά Βέροια Λακεδαιμόνος. Μνήμες καὶ μνημεία*, Ιερά Μονή Αγίων Αναργύρων, Πάρων 2001, όπου ειδικότερα στις σ. 182-188 μνημονεύονται όλες οι μέχρι τότε σχετικές αναφορές στον ναό.

²⁶ *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986 (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1986, αριθ. καταλ. και εικ. 67 σ. 64-66 (Αμ. Μπακούρου). Ι. Π. Χουλιαράς, «Οι αποτοιχισμένες μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου στα Βέροια Λακωνίας», *Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ευθύμιο Ν. Τσιγαρίδα* (υπό έκδοση).

²³ Βλ. *Synaxarium CP*, Φεβρουαρίου 21, 2, 479-480. Σήμερα η μνήμη του τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 20 Φεβρουαρίου.

²⁴ Α. Takoumi – Κ. Tassoyannopoulou, «Entre Constantinople et périphérie: Saint Léon, Évêque de Catane, particulièrement vénéré en Laconie, Péloponnèse», *Έν Σοφία μαθητεύσαντες. Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, επιμ. Ch. Diamanti – Α. Vassiliou, Οξφόρδη 2019, 81-99.

Εικ. 3. Βέροια Λακωνίας. Ναός Αγίου Νικολάου. Γενική άποψη του εσωτερικού προς τα δυτικά. Η σκηνή της Σταύρωσης, ο άγιος Λέων Μεθώνης και η αγία Μαρίνα, 1292/93.

γκριζογάλανο χειριδωτό χιτώνα και καστανέρυθρο μανδύα που πορπώνεται στον λαϊμό· το αριστερό του χέρι είναι σε στάση δέησης και το δεξί εν μέρει καλυμμένο από τα ενδύματα. Δεξιά του φωτοστεφάνου διαβάζεται με ευκρίνεια το αγωνύμιο ΛΕ/ΟΝ, ενώ χαμηλότερα, εκατέρωθεν των ώμων, διακρίνονται ορισμένα γράμματα από τις λέξεις [ό έν Μεθ]ω//νι λάμψας, καθιστώντας αδιαμφισβήτητη την ταύτιση (Εικ. 4).

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του ναού των Βεροίων μελετήθηκαν πρόσφατα από τον Γιώργο Φουστέρη και τον Γιάννη Χουλιαρά²⁷. Στον ακριβή προσδιορισμό της χρονολόγησης του αρχικού στρώματος συνέβαλε ο εντοπισμός στον ημικύλινδρο της αφίδας εξίτηλης κτητορικής επιγραφής. Διατηρείται, ωστόσο, ικανοποιητικά στο

τέλος της η χρονολογία ΖΩΑ (6801) από κτίσεως Κόσμιου, που αντιστοιχεί στο έτος 1292/93. Η απόδοση μέρους της αρχικής τοιχογράφησης στον ζωγράφο Κυριάκο Φραγκόπουλο²⁸ βασίστηκε σε τεχνοτροπικές συγκρίσεις με το μοναδικό υπογεγραμμένο έργο του, τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας²⁹. Ο άγιος Λέων, ωστόσο, ανήκει στον

²⁷ Γ. Φουστέρης – Ι. Χουλιαράς, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου στα Βέροια Λακωνίας (1292/93)», *Πρακτικά 9^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Ναύπλιο, 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015)* (υπό έκδοση).

²⁸ G. Fousteris, «New Data on an “Official” Painter in Mystras», *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies (Belgrade, 22-27 August 2016)*, Βελιγράδι 2016, 83-84.

²⁹ Μ. Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας», *ΔΧΑΕΙΔ'* (1987-1988), 107-150. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Ηράκλειο 1997, 121-159, κυρίως 136, με παλαιότερη βιβλιογραφία και εικ. 13α-γ. Για μια διαφορετική άποψη ως προς τη χρονολόγηση του μνημείου, βλ. Ε. Δελιγιάννη-Δωρή, «Οι τοιχογραφίες τριών ναών του Δεσποτάτου του Μορέως: έργο ενός εργαστηρίου (:);», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998), 185-194.

Εικ. 4. Βέροια Λακωνίας. Ναός Αγίου Νικολάου. Το αγωνιύμιο του αγίου Λέοντος Μεθώνης, με ειδική επεξεργασία, 1292/93.

χρωστήρα ενός άλλου ζωγράφου που συνεργάστηκε με τον Φραγκόπουλο, εκπροσωπώντας ένα εντελώς διαφορετικό, συντηρητικό και μάλλον λαϊκότροπο, εικαστικό ιδίωμα³⁰.

Για την κτητορική επιγραφή του ναού της Αγόριανης, βλ. επίσης D. Feissel – A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), 377. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* (TIB 5), Βιέννη 1992, 82, αριθ. 29.

³⁰ Στον συνεργάτη του Φραγκόπουλου οφείλονται οι περισσότερες από τις τοιχογραφίες των πλάγιων τοίχων του ναού και το σύνολο των σκηνών που κοσμούν την ημικυλινδρική καμάρα. Η συνεργασία δύο ή και περισσότερων ζωγράφων με διαφορετική τεχνοτροπία για την ολοκλήρωση του διακόσμου ενός ναού δεν είναι κάτι ασυνήθιστο στη βυζαντινή τέχνη. Στην προκειμένη περίπτωση η ταυτόχρονη εκτέλεση του αρχικού εικονογραφικού προγράμματος του ναού των Βεροίων, παρά τις τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ των δύο ζωγράφων, τεκμηριώνεται κυρίως στις μορφές

Αγία Κυριακή στα Σωτηριάνικα της Έξω Μάνης

Το δεύτερο πορτραίτο του αγίου Λέοντος του νέου σώζεται στον μικροσκοπικό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό της Αγίας Κυριακής, στην τοποθεσία Μαυρίνιτσα ή Μαρβίνιτσα, στα Σωτηριάνικα της Έξω Μάνης³¹.

του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, που εικονίζονται δεξιά της θύρας εισόδου στον ναό. Ο Πρόδρομος έχει φιλοτεχνηθεί από τον Φραγκόπουλο, ενώ ο όσιος Νίκων από τον βοηθό του, αυτόν δηλαδή που φιλοτέχνησε και τη μορφή του αγίου Λέοντος. Προσεκτική παρατήρηση της επιφάνειας, επί της οποίας είναι φιλοτεχνημένοι οι δύο άγιοι, αποκαλύπτει ότι το επίχρισμα έχει επικαλύψει τον τοίχο σε ένα ενιαίο στρώμα, χωρίς «ένωση» ανάμεσα στους δύο αγίους. Αυτό υποδεικνύει ότι ο βασικός καλλιτέχνης και ο βοηθός του στο συγκεκριμένο τμήμα της τοιχογράφησης εργάστηκαν ταυτόχρονα, προκειμένου να ζωγραφίσουν τις δύο μορφές, όσο το επίχρισμα ήταν ακόμη νωπό.

³¹ Η συγκεκριμένη θέση, στην οποία συγκεντρώνονται τουλάχιστον πέντε ναοί των βυζαντινών χρόνων, έγινε γνωστή στην

Εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, σε φυσικό σχεδόν μέγεθος, στο δυτικό πέρασ του νότιου τοίχου, δεξιά της θύρας εισόδου στον ναό (Εικ. 5)³². Φορεί κοσμημένο με επιρράμματα γκριζογάλανο χειριδωτό χιτώνα και πολυτελή καστανέρυθρο μανδύα με χρυσοποίκιλτη παρυφή, διακοσμημένη με διπλή σειρά από μαργαριτάρια: στους καρπούς φέρει χρυσά επιμάνικα. Ο μανδύας πορπώνεται στον λαμίο και πέφτει πίσω από τον δεξιό ώμο καλύπτοντας ολόκληρη την αριστερή πλευρά του σώματος, αναδιπλούμενος μπροστά στο στήθος, στο τμήμα που προβάλλει το αριστερό χέρι σε στάση δέησης με το δεξί κρατεί σταυρό. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του έχουν καταστραφεί σχεδόν εξ ολοκλήρου. Διακρίνονται μόνο το κάτω τμήμα της μύτης και τα σφιγμένα καλοσχεδιασμένα χείλη, ενώ η πλούσια καστανόξανθη κόμη του καταλήγει σε πυκνούς βοστρύχους πίσω από τον λαμίο. Από το αγωνιύμιο σε μεγαλογράμματη γραφή διαβάζεται η λέξη ΛΕΟC, δεξιά της κεφαλής, και ελάχιστα μόνο ίχνη από την συνοδευτική επιγραφή που θα επιβεβαίωνε την ταύτιση (Εικ. 6).

Η περίπτωση στην τοιχογραφία των Σωτηριάνικων να εικονίζεται ο Λέων Κατάνης, όπως έχει υποστηριχθεί

επιστημονική κοινότητα από σχετική δημοσίευση της Α. Καββαδία-Σπονδύλη, «Μια νέα βυζαντινή θέση στη Μάνη», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), *Παράρτημα Φιλίου Δωρήματος εις τὸν Τάσον Γριτσόπουλον*, 85-116. Ο ναός της Αγίας Κυριακής υψώνεται σε μικρή απόσταση νοτιώς των ερειπίων της μονής του Αγίου Νικολάου, το καθολικό της οποίας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα. Μπροστά από τον ναό δεσπόζει ένα από τα μεγαλύτερα και καλύτερα διατηρημένα αλώνια της περιοχής, επιβεβαιώνοντας τη στενή σχέση μεταξύ λατρείας και αγροτικής οικονομίας, μιας και η πανήγυρη της αγίας Κυριακής συμπίπτει –ασφαλώς όχι τυχαία– με την κορύφωση της αλωνιστικής περιόδου. Η μελέτη αποκατάστασης και συντήρησης της Αγίας Κυριακής εκπονήθηκε από τον αείμνηστο αρχαιολόγο του Κλιμακίου Καλαμάτας της τότε αρμόδιας 5ης ΕΒΑ Καλλιμάχο Αντωνάκο και την αρχιτέκτονα Ανεστέι Παρίση και διακρίθηκε στον πρώτο Ευρωπαϊκό Διαγωνισμό για την προβολή και τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς το 1996. Η αποκατάσταση του μνημείου ολοκληρώθηκε υποδειγματικά τη διετία 1996-1997 από το επιστημονικό και το εργατοτεχνικό προσωπικό του Αρχαιολογικού Κλιμακίου Καλαμάτας, με χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Χάρη στη σωτήρια εκείνη επέμβαση μπορεί κανείς σήμερα να θαυμάσει το κομψό μνημείο και τις ωραίες τοιχογραφίες του, μέσα στο αλώβητο ακόμα φυσικό περιβάλλον της Μεσσηνιακής Μάνης.

³² Καββαδία-Σπονδύλη, «Μια νέα βυζαντινή θέση», ό.π. (υποσημ. 31), 93.

Εικ. 5. Σωτηριάνικα Μεσσηνιακής Μάνης, ναός Αγίας Κυριακής. Ο άγιος Λέος, μέσα του 14ου αιώνα.

Εικ. 6. Σωτηριάνικα Μεσσηνιακής Μάνης, ναός Αγίας Κυριακής. Το αγωνιύμιο του Αγίου Λέοντος, με ειδική επεξεργασία, μέσα του 14ου αιώνα.

στο παρελθόν³³, δεν είναι δύσκολο να απορριφθεί. Η μορφή στο μανιάτικο μνημείο όχι μόνο δεν ανήκει στη χορεία των επισκόπων, όπως είναι προόδηλο, αλλά επιπλέον δεν παρουσιάζει κανένα κοινό γνώρισμα με τις γνωστές απεικονίσεις του επισκόπου Κατάνης, η τιμή του οποίου ήταν ιδιαίτερος διαδομένη στην περιοχή και τα φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά οικεία στους γηγενείς αγιογράφους³⁴. Αντιθέτως, στα Σωτηριάνικα ο εικονιζόμενος «Λέος» έχει τα χαρακτηριστικά νέου αγένειου άνδρα που φορεί πολυτελή αυλική περιβολή,

ενώ ο σταυρός που κρατεί με το δεξί του χέρι, παραπέμπει στη χορεία των μαρτύρων³⁵.

Παρά τις εικονογραφικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του αγίου στην τοιχογραφία των Βεροίων, η υιοθέτηση του εκλαϊκευμένου τύπου ΛΕΟΝ, αντί του αρχαιοπρεπούς ΛΕΩΝ, ενισχύει το ενδεχόμενο στο μανιάτικο μνημείο να εικονίζεται ο άγιος της Μεθώνης, μιας και ο τύπος αυτός του ονόματος κυριαρχεί τόσο στα τοπωνύμια όσο και στην προφορική παράδοση της συγκεκριμένης περιοχής³⁶. Την

³³ Ο.π., 93. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου, «Μνήμη καὶ λήθη», ό.π. (υποσημ. 1), 280 σημ. 69. Takoumi – Tassoyannopoulou, «Entre Constantinople et périphérie», ό.π. (υποσημ. 24), 83 σημ. 15.

³⁴ Takoumi – Tassoyannopoulou, «Entre Constantinople et périphérie», ό.π. (υποσημ. 24), 81-99.

³⁵ Για μια προσπάθεια ερμηνείας του συγκεκριμένου εικονογραφικού στοιχείου, βλ. πιο κάτω σ. 115.

³⁶ Για ένα ανάλογο παράδειγμα, βλ. την περίπτωση του αγίου Μύρωνα στον δίκλιτο ναό του Αγίου Βλασίου και της Παναγίας στη θέση Πέντε Πηγάδια, στα Φυλιγγιάνικα Κηθύρων, όπου ο άγιος ονομάζεται με τον κρητικό λαϊκότερο τύπο Μύρος αντί

ταύτιση ενισχύει η απόλυτη εικονογραφική συνάφεια των πολυτελών ενδυμάτων του αγίου των Σωτηριάνικων με ασφαλώς ταυτισμένες, βάσει αγιωνυμίων, απεικονίσεις του Λέοντος Μεθώνης σε ναούς της Κρήτης, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Σε ό,τι αφορά στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Μάνης, η αρχική ένταξή τους στα τέλη της 13ης εκατονταετίας, κατά τη γνώμη μας, χρήζει αναθεώρησης. Εντοιχισμένο πινάκιο της ομάδας των αρχαϊκών μαγιόλικων, πακτωμένο εξ αρχής στη δυτική όψη του ναού, πάνω από το θυραίο άνοιγμα³⁷, σε συνδυασμό με εφυσλωμένη λάγνηνο που εντοπίστηκε εντοιχισμένη ως ηχητικό αγγείο στην τοιχοποιία του ναού³⁸, παρέχουν ένα ασφαλές *terminus post quem* μετά τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα. Από την άλλη, τεχνοτροπικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις, η εκτενέστερη ανάλυση των οποίων θα επιχειρηθεί σε αυτοτελή μελέτη, προκρίνουν ακόμη οψιμότερη ένταξη του συνόλου, εφόσον σε αυτό αναγνωρίζονται απηχήματα από ζωγραφικά έργα του Δεσποτάτου του Μορέως των μέσων ή του τρίτου τετάρτου του 14ου αιώνα, κυρίως του εργαστηρίου που φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες των ναών του Λογκανίκου³⁹.

Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρομού στα Χρύσαφα

Ένα τρίτο παράδειγμα ενδεχόμενης απεικόνισης του αγίου της Μεθώνης εντοπίστηκε από τον Νικόλαο Δρανδάκη στον ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρομού στα Χρύσαφα⁴⁰. Στην προκειμένη περίπτωση τα

διαθέσιμα στοιχεία είναι πολύ πιο περίπλοκα στην ερμηνεία τους, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Η τοιχογραφία που μας ενδιαφέρει, βρίσκεται στο τύμπανο του βόρειου σταυρικού σκέλους, όπου ο Δρανδάκης αναγνώρισε την παράσταση ολόσωμου αγίου (Εικ. 7), πλησίον της κεφαλής του οποίου ανέγνωσε τη συνοδευτική επιγραφή *ΛΕΟΝ Ο ΕΝ* και πιο κάτω τη λέξη *λάμπας*⁴¹. Από το όνομα της πόλης διέκρινε μόνο τα δύο πρώτα γράμματα, δηλαδή το μι και το έψιλον, που τον οδήγησαν στην αποκατάσταση του αγιωνυμίου ως εξής: *Λέων ό έν Μεσσήνη λάμπας*. Ο τόπος άσκησης του αγίου προβληματίσε εξ αρχής τον Δρανδάκη, επειδή η Μεσσήνη δεν υπήρξε αγιοτόκος, βάσει τουλάχιστον των σωζόμενων Συναξαρίων⁴². Η περίπτωση στην επιγραφή των Χρυσάφων, αντί της Μεσσήνης, η πόλη που ξεκινάει με «Μ» και «Ε» να είναι η Μεθώνη, φαντάζει παραπάνω από εύλογη, εφόσον η φράση «ό έν Μεθώνη λάμπας», όπως και στην περίπτωση των Βεροίων, συνιστά την τυποποιημένη έκφραση με την οποία επιχειρήθηκε η αγιοκατάταξη του νεοφανούς αγίου από τον επίσκοπο Νικόλαο στα μέσα του 12ου αιώνα.

Προσεκτικότερη, ωστόσο, παρατήρηση των εικονογραφικών στοιχείων της επίμαχης μορφής και κυρίως των επιγραφών που την συνοδεύουν, περιπλέκει περαιτέρω τα πράγματα· ο εν λόγω άγιος κρατεί στα χέρια του κλειστό σκεύος, τύπου στάμνας (Εικ. 8), εικονογραφικό στοιχείο που συνδέεται με δύο κορυφαίες μορφές της Παλαιάς Διαθήκης, τον προφήτη Μωυσή και σπανιότερα τον αδελφό του Ααρών⁴³. Στο πάρισσο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους εικονίζονται, δεξιά του παραθύρου, ο Μελχισεδέκ και, αριστερά, ο Ααρών⁴⁴, ο οποίος κρατεί με το αριστερό του χέρι τη

του ορθού Μύρων, βλ. Μ. Χατζηδάκης – Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων*, Αθήνα 1997, 123, εικ. 16.

³⁷ Βλ. το σχετικό λήμμα στον ιστότοπο του Προγράμματος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ελλάδας, ένα ηλεκτρονικό corpus» (<http://www.immuredvessels.gr>).

³⁸ Σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας στην Καλαμάτα.

³⁹ Για το συγκεκριμένο εργαστήριο, βλ. Ο. Chassoura, *Les peintures murales byzantines des églises de Longanikos, Laconie*, Αθήνα 2002.

⁴⁰ Ν. Δρανδάκης, «Ο σταυροειδής ναός του Προδρομού στα Χρύσαφα της Λακεδαίμονος», *ΛακΣπονδ Θ'* (1988), 303-333. Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. επίσης Μ. Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου*

/ *τετράστυλο*, τ. II, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, αριθ. 99, 339-341 (ikee.lib.auth.gr/record/112442).

⁴¹ Δρανδάκης, «Ο σταυροειδής ναός», ό.π. (υποσημ. 40), 307.

⁴² Ό.π., 307 σημ. 5.

⁴³ Η *χρυσή στάμνος ή έχουσα τὸ μάννα*, που φυλασσόταν μέσα στην Κιβωτό της Διαθήκης (Εβρ. θ', 4) μαζί με τη *ράβδον τὴν βλαστήσασαν* θεωρήθηκαν προεικονίσεις της Θεοτόκου και σύμβολα της Ενανθρωπίσεως, βλ. σχετικά Τ. Παπαμαστοράκης, «Η ένταξη των προεικονίσεων της Θεοτόκου και της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού σε ένα ιδιότυπο εικονογραφικό κύκλο στον Άγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης», *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 315-328 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴⁴ Δρανδάκης, «Ο σταυροειδής ναός», ό.π. (υποσημ. 40), 308.

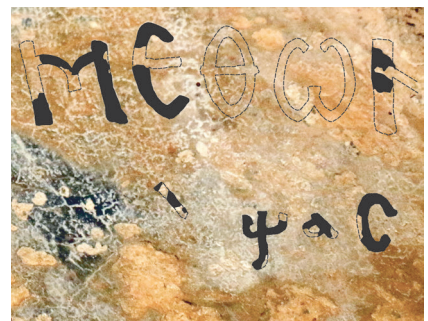
Εικ. 7. Χρύσαφα Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Τύμπανο βόρειου σταυρικού σκέλους. Μετωπικός ολόσωμος άγιος, 1367/68.

Εικ. 8. Χρύσαφα Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Λεπτομέρεια του αγγείου που κρατεί ο άγιος, με ειδική επεξεργασία, πρβλ. Εικ. 7.

Εικ. 9. Χρύσαφα Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Μετωπικός ολόσωμος άγιος, 1367/68 (λεπτομέρεια της Εικ. 7).

Εικ. 10. Χρύσαφα Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Μετωπικός ολόσωμος άγιος, η συνοδευτική επιγραφή, με ειδική επεξεργασία (λεπτομέρεια της Εικ. 7).

ῥάβδον τὴν βλαστήσασαν, ἐνὼ με το δεξί θυμιατήριον, δηλωτικὸ τοῦ ἀρχιερατικοῦ τοῦ ἀξιωματοῦ.

Ἡ τοποθέτηση τῆς ἐξεταζόμενης ολόσωμης μορφῆς σε ἀμεση συνάφεια με πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ὄχι στὴν κάτω ζώνη, ὅπου εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι (μάρτυρες, ὅσοι κ.λπ.), θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀρχικὴ ταύτιση τοῦ Δρανδάκη. Πράγματι, εἶναι προφανές ὅτι ἡ μορφή με τὴ στάμνα ἀντιστοιχεῖ στὸν προφήτη Μωυσή, γεγονός που ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα συνδυεφτικῆς ἐπιγραφῆς με λευκὸ χρῶμα, ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τὰ γράμματα «Φ» καὶ «Η» καὶ πιο κάτω ἓνα «Τ» με δηλωτικὸ σύντημης: [Προ]ΦΗ/τ(ΗC) (Εἰκ. 9).

Ἡ περίπτωση νὰ ἀνέγνωσε ἐσφαλμένα τὴν ἐπιγραφή ὁ Δρανδάκης θὰ ἀπλοποιούσε τὴν ἐπίλυση τοῦ γρίφου. Προσεκτικῆ, ὠστόσο, παρατήρηση τοῦ ἀγωνιῶν ἐπιβεβαίωσε ἐν μέρει τὰ σχεδὸν ἐξίτηλα σήμερα γράμματα που μετέγραψε ὁ ἀκάματος ἐρευνητής, γραμμῆ με μαύρο χρῶμα (Εἰκ. 10).

Ἡ μόνη εὐλογία ἐξήγηση που θὰ μπορούσαμε νὰ προτεῖνουμε, εἶναι ἡ ἐπίμαχη τοιχογραφία νὰ υπέστη ἐπέμβαση σε δευτέρη φάση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ προφήτης Μωυσῆς εἴτε ἐπιζωγραφήθηκε εἴτε ἀπλὰ μετονομάστηκε σε Λέοντα, τὸ ἀγωνιῶν τοῦ ὁποίου, γραμμῆ με μαύρο χρῶμα, διατηρήθηκε ἀποσπασματικὰ μόνον στὰ δεξιά τῆς κεφαλῆς καὶ εἶναι αὐτὸ που μετέγραψε ὁ Δρανδάκης. Στὴ συνέχεια, ἐργασίες συντήρησης που ἔλαβαν χώρα μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ μνημείου, περιέπλεξαν τὴν κατάσταση με τὸν ἐπιλεκτικὸ –ὅπως συμβαίνει συχνά– καθαρισμὸ τῶν ἐπάλληλων στρωμάτων, με ἀποτέλεσμα ἡ νεότερη ἐπιγραφή νὰ εἶναι σήμερα σχεδὸν ἐξίτηλη.

Οἱ τεχνολογικὲς διαφορὲς μετὰ τῶν παραστάσεων τοῦ ναοῦ τῶν Χρυσάφων εἶχαν ἐξ ἀρχῆς προβληματίσει τὸν Δρανδάκη ὀδηγώντας τὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶχαν ἐκτελεστεί «ὀπωσδήποτε τμηματικά, ἀλλὰ σε μικρὰ μετὰ τὸν διαστήματα καὶ τὸ πιθανότερο ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια»⁴⁵. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσή μας περὶ μερικῆς ἐπιζωγράφησης τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ, πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 1367/68, ὅταν γράφτηκε ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή στὴν πίσω ὄψη τοῦ τέμπλου⁴⁶. Ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συμπτωματικὸ ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς χορηγούς που ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή, ὀνομάζεται Λεόντιος

μοναχός⁴⁷, ἐνὼ τόσο ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ὅσο καὶ ἡ ἐπίμαχη φράση «ὁ ἐν Μεθώνη λάμψας» εἶναι γραμμῆ με μαύρο χρῶμα.

Ἐννέα παραστάσεις τοῦ ἁγίου Λέοντος στὴ δυτικὴ Κρήτη

Τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου τῆς Μεθώνης συμπληρώνουν με ἐπάρκεια ἐννέα ἀπεικονίσεις τοῦ σε μνημεῖα τῆς δυτικῆς Κρήτης, χρονολογούμενες μετὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 15ου αἰῶνα. Πέντε ἐντοπίστηκαν σε μνημεῖα τοῦ νομοῦ Χανίων καὶ τέσσερις σε ναοὺς τοῦ νομοῦ Ρεθύμνου, κυρίως στὴν ἐπαρχία Ἁγίου Βασιλείου.

Ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Μονὴ Σελίνου

Ἡ παλαιότερη ἀπεικόνιση τοῦ Λέοντος Μεθώνης στὴν Κρήτη σώζεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, σε ἐρημικὴ τοποθεσία ἔξω ἀπὸ τὸν οικισμό Μονὴ τοῦ ἀνατολικοῦ Σελίνου, στα νότια τοῦ νομοῦ Χανίων, καὶ χρονολογεῖται στα τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα. Ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ γνωστοῦ Κρητικοῦ ἀγιογράφου Θεόδωρου Δανιὴλ Βενέρη⁴⁸. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο. Δυστυχῶς, μεταγενέστερη διεύρυνση τοῦ φωτιστικοῦ ἀνοίγματος προκάλεσε τὴν καταστροφή τῆς κεφαλῆς τοῦ Λέοντος (Εἰκ. 11). Ὡστόσο, ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τοῦ ἀγωνιῶν στα δεξιά τῆς παράστασης δὲν ἀφήνει καμμία ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἐξεταζόμενον ἅγιο (Εἰκ. 12). Στὴν ἐπιγραφή διακρίνονται ευκρινῶς τὰ

⁴⁷ Ὁ.π., 306.

⁴⁸ G. Gerola, *Τοπογραφικὸς Κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις τοῦ Κ. Ε. Λασιθιωτάκη, Ἡράκλειο 1961, ἀριθ. 199. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης», *Κρητ.Χρον* ΚΒ'2 (1970), 373-377, ἀριθ. 118, εἰκ. 360-367. Κ. Gallas – Κ. Wessel – Μ. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 227-228. Μ. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, 92, ἀριθ. 45. I. Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings of Crete*, Λέιντεν 2001, 40-41. Γιὰ τὸ ἐργαστήριον τῶν Βενέρηδων, βλ. ἐπίσης, J. Schmidt, *Die spätbyzantinischen Wandmalereien des Theodor Daniel und Michael Veneris. Eine Untersuchung zu den Werken und der Vernetzung zweier kretischer Maler*, Μάιντς 2020.

⁴⁵ Ὁ.π., 309-310, 323-324.

⁴⁶ Ὁ.π., 305-306.

Εικ. 11. Μονή Σελίνου Χανίων. Ναός Αγίου Νικολάου. Γενική άποψη του εσωτερικού προς τα νότια.

Εικ. 12. Μονή Σελίνου Χανίων. Ναός Αγίου Νικολάου. Ο άγιος Λέων Μεθώνης, το αγιωνύμιο, λεπτομέρεια, τέλη του 13ου αιώνα.

Εικ. 13. Ροδοβάνι Σελίνου Χανίων. Ναός Παναγίας. Ο άγιος Λέων Μεθώνης.

Εικ. 14. Ροδοβάνι Σελίνου Χανίων. Ναός Παναγίας. Ο άγιος Λέων Μεθώνης, το αγιωνύμιο, λεπτομέρεια.

δύο τελευταία γράμματα του τοπωνυμίου [Μεθώ]νη και από κάτω η μετοχή *λάμπας*, σε μια εκλαϊκευμένη εκδοχή της, χωρίς το ένρινο γράμμα «μ», προστά από το διπλό «ψ», που θα την ξανασυναντήσουμε στην Κρήτη. Ίσως δεν είναι τυχαία η απεικόνιση του αγίου Λέοντος δίπλα στον σχεδόν ομόηχο ως προς την ονομασία προφήτη Ηλία, τον Άι Λια των ανθρώπων της υπαίθρου⁴⁹.

Η παράσταση του Λέοντος στην εκκλησία της Μονής Σελίνου παρουσιάζει στενές αναλογίες με εκείνη των Σωτηριάνικων και στο πεδίο της εικονογραφίας, όπως ήδη αναφέρθηκε. Και στις δύο περιπτώσεις παρόμοια είναι τόσο τα εντυπωσιακά χρυσοποίκιλτα αυλικά ενδύματα που φορούν, όσο και ο μικρός σταυρός που κρατούν με το δεξί τους χέρι.

⁴⁹ Ο Λέων Μεθώνης από κοινού με την αγία Κυριακή, που απεικονίζεται πιθανώς στα αριστερά του, και τον προφήτη Ηλία, δεξιά, συνιστούν μια τριάδα αγίων, οι διαδοχικές γιορτές των οποίων, 12 Μαΐου, 7 και 20 Ιουλίου, συνδέονται με τη μετάβαση από την εαρινή στη θερινή περίοδο των αγροτοκτηνοτροφικών εργασιών. Αξίζει να αναφερθεί ότι η παράσταση του αγίου στον ναό των Σωτηριάνικων βρίσκεται σε ναό αφιερωμένο στην Αγία Κυριακή, ενώ το αντίστοιχο στον Άγιο Νικόλαο Βεροίων πλαισιώνεται επίσης από τις παραστάσεις του προφήτη Ηλία και της αγίας Μαρίνας, η μνήμη της οποίας τιμάται στις 17 Ιουλίου.

*Ναός της Παναγίας Καλομοίρων
στο Ροδοβάνι Σελίνου*

Σε απόσταση μόλις δύομισι χιλιομέτρων δυτικότερα της Μονής, στο Ροδοβάνι Σελίνου και συγκεκριμένα στην εκκλησία της Παναγίας Καλομοίρων σώζεται το δεύτερο κρητικό παράδειγμα απεικόνισης του Λέοντος Μεθώνης, επίσης έργο του εργαστηρίου των Βενέρηδων⁵⁰ (Εικ. 13). Ο άγιος απεικονίζεται κατά μέτωπο, ολόσωμος, στη δυτική παρειά του εσωραχίου του βορειοδυτικού αφιδώματος. Παρά το γεγονός ότι τα μάτια και μεγάλο μέρος του προσώπου του έχουν καταστραφεί, είναι πρόδηλο ότι πρόκειται για έναν νέο άνδρα, αγένειο, με πλούσια κόμη, την οποία συγκρατεί λεπτό διάδημα διακοσμημένο με μονή σειρά μαργαριταριών, λεπτομέρεια που απαντά εδώ για πρώτη φορά στην εικονογραφία του εξεταζόμενου αγίου. Φορεί ανοιχτόχρωμο χειριδωτό χιτώνα με χρυσοποίκιλο το κατώτερο τμήμα του, ερυθρά υποδήματα και καστανέρυθρο βαρύτιμο μανδύα που αναδιπλώνεται συμμετρικά στο στήθος, αφήνοντας ακάλυπτα και τα δύο χέρια· με το δεξί κρατεί σταυρό τύπου Αναστάσεως, ενώ έχει υψωμένο το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος. Την ταύτιση με τον άγιο της Μεθώνης καθιστά βέβαιη η σχεδόν άριστα διατηρημένη συνοδευτική επιγραφή, γραμμένη με λευκά κεφαλαία και μικρά γράμματα πάνω από το κεφάλι του αγίου (Εικ. 14): Ο ΑΓΙΟΣ [ΛΕ]ΩΝ / ο εν μεθωνη [...]άμ]/ψας (Ο άγιος [Λέ]ων / ό έν Μεθώνη [λ]άμ]/ψας).

*Ναός του Σωτήρος Χριστού
στα Μεσκλά Χανίων, 1302*

Ο Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης, με τη συμβολή και του ανιψιού του Μηνά, διακόσμησε και τον κυρίως ναό

Εικ. 15. Μεσκλά Χανίων. Ναός Σωτήρος Χριστού. Ο άγιος Λέων και η κτητορική επιγραφή του ναού, 1302.

⁵⁰ Πρόκειται για καμαροσκέπαστο ναό, οι πλάγιοι τοίχοι του οποίου διαρθρώνονται εσωτερικά με τυφλά αφιδώματα. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται γύρω στο 1300 ή λίγο αργότερα και στην εκτέλεσή τους συνεργάστηκαν δύο ζωγράφοι, ο Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης, στο ανατολικό, και ένας βοηθός του, στο δυτικό τμήμα του ναού. Στον χρωστήρα αυτού του δεύτερου ζωγράφου οφείλεται η ιστόρηση του αγίου Λέοντος Μεθώνης. Για το μνημείο, βλ. Gerola, *Τοπογραφικός Κατάλογος*, ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 196, Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», ό.π. (υποσημ. 48), 371-373, αριθ. 117, εικ. 358, 359. Bissinger, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 77, 82-83, αριθ. 30 και 34.

του Σωτήρος Χριστού στο χωριό Μεσκλά Χανίων, όπου εντοπίζεται το επόμενο παράδειγμα απεικόνισης του αγίου της Μεθώνης, χρονολογημένο ακριβώς στο έτος 1302. Ο Λέων εικονίζεται στον νότιο τοίχο του ναού, όρθιος μετωπικός, σε ιδιαίτερα τιμητική θέση, κάτω από την κτητορική επιγραφή (Εικ. 15, 16). Έχει τα χαρακτηριστικά νεαρού, αγένειου άνδρα, με ωοειδές λεπτό καλοσχηματισμένο πρόσωπο και πλούσια πυκνά μαλλιά, θυμίζοντας τα πορτραίτα του στις εκκλησίες

Εικ. 16. Μεσκλά Χανίων. Ναός Σωτήρος Χριστού. Ο άγιος Λέων (λεπτομέρεια της Εικ. 15).

των Βεροίων και του Ροδοβανίου. Τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, τα πυκνά καμπυλόγραμμα φρύδια, το στόμα με το σαρκώδες κάτω χείλος και η ελαφρώς γαμψή μύτη προσδίδουν στη μορφή αυστηρότητα και ηρεμία. Φορεί γκριζογάλανο χιτώνα που φέρει στους ώμους και στην απόληξη του χρυσοποίκιλη διακόσμηση που οριοθετείται με μονή σειρά μαργαριταριών. Στους καρπούς φέρει χρυσά περικάρπια. Πάνω από τον χιτώνα φέρει πολυτελή καστανέρυθρο μανδύα με χρυσό επίγραμμα στον αριστερό ώμο, διακοσμημένο με λεπτά κεντήματα και τη χαρακτηριστική παρυφή με τη διπλή σειρά μαργαριταριών. Με την αριστοκρατική του περιβολή συνάδει και το πολυτελές διάδημα που φορεί στο κεφάλι, διακοσμημένο με διπλή σειρά μαργαριταριών και έναν εντυπωσιακό κόκκινο λίθο στο μέσο. Ο βαρύτεμος μανδύας αναδιπλώνεται στο στήθος αφήνοντας ακάλυπτο το αριστερό χέρι σε στάση δέησης, όπως ακριβώς και στην παράσταση των Σωτηριάνικων με το δεξί κρατεί μικρό σταυρό.

Με ευκρίνεια διαβάζεται και η συνοδευτική επιγραφή Ο ΑΓΙΟΣ ΛΕΩΝ μοιρασμένη συμμετρικά εκατέρωθεν της κεφαλής, την οποία είχε σχολιάσει σε σχετική δημοσίευσή του ο Αναστάσιος Ορλάνδος⁵¹. Πιο πρόσφατα, ο Ιωάννης Σπαθαράκης ταύτισε τον εικονιζόμενο άγιο με έναν από τους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες της Σεβαστείας. Παρόλο που ελάχιστα σπαράγματα έχουν απομείνει από τη χαρακτηριστική φράση «ὁ ἐν Μεθώνη λάμπας», η απόλυτη εικονογραφική συνάφεια της εικονιζόμενης μορφής με τις επώνυμες

⁵¹ G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, IV, Βενετία 1932, 426, αριθ. 20. Gerola, *Τοπογραφικός Κατάλογος*, ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 58. Α. Ορλάνδος, «Δύο βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Κρήτης», *ΑΒΜΕ Η'* (1955-1956), 126-205, κυρίως 143-144, εικ. 12. Gallas – Wessel – Borboudakis, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 241-242. Bissinger, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 91-92, αριθ. 43. Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings*, ό.π. (υποσημ. 48), 24-28.

προσωπογραφίες του αγίου στις εκκλησίες της Μονής και του Ροδοβανίου, αμφότερα έργα του φημισμένου εργαστηρίου των Βενέρηδων, ενισχύει το ενδεχόμενο και στους τρεις ναούς να εικονίζεται το ίδιο πρόσωπο. Την ταύτιση εδραιώνει και ο περίτεχνος τρόπος αναδίπλωσης του καστανέρυθρου μανδύα που φορεί ο άγιος στα Μεσκλά, πανομοιότυπος με εκείνον των Σωτηριάνικων, λεπτομέρεια που παραπέμπει σε ένα κοινό πρότυπο. Ασφαλώς και στην περίπτωση των Μεσκλών δεν μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματικό ότι ο κύριος χορηγός της τοιχογράφησης του ναού «του Σωτήρος του Μεσισκιώτη» ονομάζεται Λεόντιος, όπως περήφανα δηλώνεται στην κτητορική επιγραφή, ζωγραφισμένη πάνω από την παράσταση του αγίου Λεόντος: «διὰ συνεργίας καὶ κόπου καὶ πόθου καὶ ἐξώδου πολοῦ Λεοντίου μοναχοῦ καὶ ταπινῶ τοῦ Χωσάκου» (Εικ. 15)⁵².

*Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ
στην Αράδαινα Σφακίων*

Το επόμενο παράδειγμα απεικόνισης του αγίου Λεόντος εντοπίζεται αρκετά χιλιόμετρα νοτιοανατολικότερα, στον απλό, τετράστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Αράδαινα Σφακίων, της περιφερειακής ενότητας Χανίων⁵³. Η παράσταση που μας ενδιαφέρει, καταλαμβάνει τη βόρεια όψη του νοτιοδυτικού πεσσού και έχει φιλοτεχνηθεί από άγνωστο ιστοριογράφο των αρχών του 14ου αιώνα, ο οποίος έχει συνεργαστεί με το εργαστήριο των Βενέρηδων. Ο άγιος Λέων εικονίζεται όρθιος, μετωπικός, με ωραίο νεανικό πρόσωπο και πυκνά μαλλιά (Εικ. 17). Φορεί γκριζογάλανο χιτώνα, διακοσμημένο με ωμίτη, και ανάλογα διακοσμημένα περικάρπια. Επάνω από τον χιτώνα φέρει τον χαρακτηριστικό καστανέρυθρο μανδύα, δεμένο μπροστά στον λαιμό. Έχει το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος σε στάση δέησης, ενώ με το δεξί κρατεί σταυρό. Από το αγιωνύμιο διαβάζεται μόνο η κατάληξη του ονόματος [ΛΕ]ΟΝ, δεξιά της κεφαλής.

⁵² Ορλάνδος, «Δύο βυζαντινά μνημεία», ό.π. (υποσημ. 51), 144.

⁵³ Schmidt, *Die spätbyzantinischen Wandmalereien*, ό.π. (υποσημ. 48), 124-125. Για τον ναό, βλ. Κάππας, *Η εφαρμογή*, ό.π. (υποσημ. 40), II, αριθ. 46, 140-142, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 17. Αράδαινα Σφακίων Χανίων. Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Ο άγιος Λέων, αρχές του 14ου αιώνα.

*Ναός της Ζωοδόχου Πηγής
Ντιμπλοχωρίου Ρεθύμνου*

Το πέμπτο κρητικό παράδειγμα εντοπίστηκε αρκετές δεκάδες χιλιόμετρα ανατολικότερα, στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής (Παναγία) στο Ντιμπλοχώρι Ρεθύμνου⁵⁴. Ο άγιος της Μεθώνης ανήκει στην αρχική φάση τοιχογράφησης του μνημείου, που χρονολογείται πειστικά στο πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα (Εικ. 18). Εικονίζεται σε ιδιαίτερως τιμητική θέση, στο αφίδωμα της πρόθεσης, δίπλα στον πρωτομάρτυρα Στέφανο. Αρχιγένης και με λεπτό μουστάκι, θυμίζει πολύ την παράσταση των Βεροίων. Λεπτό διάδημα συγκρατεί την πυκνή κόμη, ποικιλιμένο με διπλή σειρά μαργαριταριών. Φορεί γκριζογάλανο χειριδωτό χιτώνα διακοσμημένο με ωμίτη, και χρυσά επιμάνικα στολισμένα με γεωμετρικά μοτίβα. Πάνω από τον χιτώνα φέρει τον χαρακτηριστικό πολυτελή καστανέρυθρο μανδύα με χρυσοποίκιλη παρυφή με διπλές σειρές μαργαριταριών και επιράμματα με λεπτοδουλεμένα κεντήματα. Με το δεξί χέρι κρατεί σταυρό, έχοντας υψωμένο το αριστερό μπροστά στο στήθος. Η πολυτέλεια της περιβολής θυμίζει τις παραστάσεις του αγίου στις εκκλησίες των Σωτηριάνικων και των Μεσκλών. Αριστερά και δεξιά της κεφαλής διαβάζεται ξεκάθαρα το αγιωνύμιο ΑΓΙΟΣ ΛΕΟΝ. Χαμηλότερα, στα αριστερά, διακρίνονται με δυσκολία τα εξής γράμματα: Ο ΕΝ [ΜΕ] και από κάτω η συνέχεια του τοπωνυμίου: Θ[Ω] Ν[Η]. Στα δεξιά της κεφαλής διαβάζεται ευκρινώς η μετοχή Λα<μ>Ψα<μ>, στον εκκλαϊκευμένο τύπο της, χωρίς το γράμμα «μ» μπροστά από το «Ψ», όπως ακριβώς και στην τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου στη Μονή Σελίνου, καθιστώντας και στην περίπτωση αυτή την ταύτιση αδιαμφισβήτητη. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι και στον ναό του Ντιμπλοχωρίου, αν και όχι ταυτόχρονα με τη φάση που φιλοτεχνήθηκε η παράσταση του αγίου που μας ενδιαφέρει, ο κύριος κτήτορας της ανακαίνισης του 1417 ονομαζόταν Λεοντάκης Τρουλλινός⁵⁵.

Εικ. 18. Ντιμπλοχώρι Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου. Ναός Παναγίας. Ο άγιος Λέων Μεθώνης, πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα.

*Ναός του Αγίου Γεωργίου
στη Μουρνέ Ρεθύμνου*

Σε μικρή απόσταση από το προηγούμενο μνημείο, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη γειτονική Μουρνέ της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, εντοπίζεται και το έκτο κρητικό παράδειγμα απεικόνισης του υπό εξέταση αγίου. Οι τοιχογραφίες του ναού ανάγονται στις αρχές του 14ου αιώνα και είναι γνωστές από δύο δημοσιεύσεις, της Μελίτας Εμμανουήλ⁵⁶ και του Ιωάννη

⁵⁴ Πρόκειται για ένα μικρό εγκαταλελειμμένο χωριό σε υψόμετρο 500 μ., κοντά στη Μουρνέ της επαρχίας Αγίου Βασιλείου. Στη βιβλιογραφία η ονομασία του οικισμού απαντά και ως *Ντιμπλοχώρι* και *Διπλοχώρι*.

⁵⁵ Η επέκταση του ναού και η δεύτερη φάση τοιχογράφησης έλαβαν χώρα στις αρχές του 15ου αιώνα. Η κτητορική επιγραφή

παραδίδει ως έτος τοιχογράφησης το 1416/17 (CΘKE). Κτήτορες της δεύτερης φάσης υπήρξαν ο Λεοντάκης Τρουλλινός, η σύζυγός του Άννα και τα τέκνα τους Νικόλαος και Ιωάννης.

⁵⁶ Μ. Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου στη Μουρνέ», *Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον - Αρχαιολογία -*

Εικ. 19. Μουρνέ Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου. Ναός Αγίου Γεωργίου. Ο άγιος Λέων, αρχές του 14ου αιώνα.

Σπαθαράκη⁵⁷. Ο Λέων εικονίζεται στον βόρειο τοίχο του ναού και μπορεί να αποδοθεί, βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων, στον ζωγράφο που διακόσμησε τον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Αράδαινα Σφακίων⁵⁸. Έχει τη μορφή όμορφου νεαρού άνδρα, με πυκνά μαλλιά, μεγάλα εκφραστικά μάτια, καλοσχηματισμένη μύτη

Ιστορία - Κοινωνία, Πρακτικά Συνεδρίου (Σπήλι - Πλακιάς, 19-23 Οκτωβρίου 2008), Β', Βυζαντινοί χρόνοι - Βενετοκρατία, Ρέθυμνο 2014, 263-304.

⁵⁷ I. Spatharakis, *Byzantine wall paintings of Crete*, IV. *Agios Basileios Province*, Λέντεν 2015, 146-154, εικ. 348-383. Για προγενέστερες αναφορές, βλ. Gerola, *Monumenti*, ό.π. (υποσημ. 48), II, 344, αριθ. 34. Gerola, *Τοπογραφικός Κατάλογος*, ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 314. Bissinger, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 93.

⁵⁸ Schmidt, *Die spätbyzantinischen Wandmalereien*, ό.π. (υποσημ. 48), 124-125.

και σφιγμένα χείλη, ακριβώς όπως και στην τοιχογραφία της Αράδαινας (Εικ. 19). Φυσιογνωμικά θυμίζει αρκετά και την απεικόνιση του Λέοντος στον ναό του Σωτήρος στα Μεσκλά (Εικ. 15, 16). Όπως και σε εκείνη την περίπτωση, έτσι και εδώ ο Σπαθαράκης ταύτισε τον εικονιζόμενο με έναν από τους αγίους Τεσσαράκοντα, που μαρτύρησαν στα παγωμένα νερά της λίμνης της Σεβάστειας⁵⁹. Ωστόσο, για τους ίδιους ακριβώς λόγους, όπως και στην περίπτωση των Μεσκλών, θεωρούμε πιθανότερο και στον ναό του Αγίου Γεωργίου στη Μουρνέ να παριστάνεται ο άγιος της Μεθώνης.

Ναός του Σωτήρος στα Ακούμια Ρεθύμνου, 1389

Στην ίδια περιοχή του νομού Ρεθύμνου εντοπίζεται και το επόμενο πορτραίτο του αγίου Λέοντος, ακριβώς χρονολογημένο στο έτος 1389. Βρίσκεται στην εκκλησία του Σωτήρος στα Ακούμια, στο νοτιότερο άκρο της επαρχίας του Αγίου Βασιλείου⁶⁰. Ο άγιος εικονίζεται στον νότιο τοίχο, κοντά στη μοναδική θύρα του ναού, σε μικρότερη κλίμακα λόγω του ορθογώνιου κτιστού ερμαρίου που διαμορφώνεται επάνω από αυτόν (Εικ. 20). Δίπλα του παραστέκει ο αρχάγγελος Μιχαήλ. Στην προκειμένη περίπτωση ο Λέων εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων, στρέφοντας το βλέμμα του προς τον ναό και το ιερό βήμα. Ευκρινώς διαβάζεται σε κεφαλαιογραμμάτη γραφή το αγωνιύμιο μοιρασμένο εκατέρωθεν της κεφαλής: [Α]ΓΙΟ(ς) - ΛΕΩΝ⁶¹. Για πρώτη φορά εδώ ο

⁵⁹ Spatharakis, *Byzantine wall paintings of Crete*, ό.π. (υποσημ. 57), 217, εικ. 364.

⁶⁰ Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με ευρύχωρο νάρθηκα, η κάλυψη του οποίου γίνεται επίσης με ημικυλινδρική καμάρα. Η πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση του μνημείου οφείλεται στην Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του ναού του Σωτήρος στα Ακούμια Ρεθύμνης», *Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, ό.π. (υποσημ. 56), 51-110. Βλ. επίσης Bissinger, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 191-192, αριθ. 161. Spatharakis, *Byzantine wall paintings of Crete*, ό.π. (υποσημ. 57), 16-36, εικ. 28-65.

⁶¹ Σύμφωνα με τον Spatharakis, *Byzantine wall paintings of Crete*, ό.π. (υποσημ. 57), 129-130, εικονίζεται ο άγιος Λεόντιος, ενώ η Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 58), 82 σημ. 38, αντιπρότεινε την ταύτιση της μορφής με τον (Πα-ντα)λέοντα, θεωρώντας ότι το πρώτο μέρος του ονόματος ήταν γραμμένο στα αριστερά της κεφαλής.

Εικ. 20. Ακούμια Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου. Ναός Σωτήρος Χριστού. Ο άγιος Λέων, 1389.

άγιος εικονίζεται σε πιο ώριμη ηλικία, με πυκνή κόμη και πιο ανεπτυγμένη γενειάδα, ενώ εικονογραφικό *unicum* συνιστά και ο κλειστός κώδικας που κρατεί με το αριστερό του χέρι, διακοσμημένος με λιθοποίκιλτη στάχωση. Προσφιλής στην εικονογραφία του αγίου, από την άλλη, είναι ο πολυτελής καστανέρυθρος μανδύας που πορπώνεται στον λαιμό, διακοσμημένος με χρυσοποίκιλτη παρυφή με διπλές σειρές μαργαριταριών. Ακάλυπτο και προτεταμένο παραμένει και το δεξιό χέρι του αγίου, χωρίς, ωστόσο, να διακρίνεται αν κρατεί ή όχι σταυρό.

Ναός της Παναγίας και του Σωτήρος στα Ρούστικα Ρεθύμνου, 1390/91

Το όγδοο κρητικό παράδειγμα εντοπίζεται στον ίδιο νομό, λίγα χιλιόμετρα βορειότερα, στο νότιο κλίτος του δίκλιτου ναού της Παναγίας και του Σωτήρα στα

Ρούστικα Ρεθύμνου, και είναι επίσης ακριβώς χρονολογημένο (Εικ. 21)⁶². Δυστυχώς η κτητορική επιγραφή, πάνω από ένα αρχικό παράθυρο στο μέσο περίπου του νότιου τοίχου του ναού, έχει απολεπιστεί εύκολα, ωστόσο, διαβάζεται η χρονολογία ϚΩζ (6890) από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στο έτος 1381/82, δημοσιευμένη από τον Giuseppe Gerola. Πιο πρόσφατα, ο Σπαθαράκης αναγνώρισε ένα ακόμα ψηφίο στη χρονολογία –και συγκεκριμένα το θ– κάτω ακριβώς από τη δεκάδα, μεταθέτοντας ορθά το έτος εκτέλεσης των τοιχογραφιών κατά εννέα χρόνια, δηλαδή στα 1390/91⁶³.

Ο άγιος που μας ενδιαφέρει, εικονίζεται στον νότιο τοίχο, δεξιά του παραθύρου (Εικ. 22). Δυστυχώς, το πρόσωπό του δεν σώζεται καλά, ενώ πλήρως κατεστραμμένο είναι και το μεγαλύτερο μέρος του κορμού. Διακρίνεται, ωστόσο, ο χαρακτηριστικός αριστοκρατικός καστανέρυθρος μανδύας, ενώ ευκρινώς διαβάζεται και το αγιωνύμιο: Ο ΑΓ(ΙΟ)Σ ΛΕΟ(Σ). Από τα λίγα στοιχεία που διασώζονται, μπορεί να συναγάγει κανείς ότι και στην περίπτωση αυτή ο άγιος εικονιζόταν σε πιο ώριμη ηλικία, με αρκετά αναπτυγμένη γενειάδα.

Ναός των Αγίων Αποστόλων στο Σηρικάρι Χανίων, 1427

Η εξέταση των κρητικών μνημείων ολοκληρώνεται με μια παράσταση χρονολογημένη με ακρίβεια, που βρίσκεται στον ναό των Αγίων Αποστόλων στο Σηρικάρι, 55 χλμ. δυτικά των Χανίων⁶⁴. Ο άγιος της Μεθώνης εικονίζεται στον νότιο τοίχο και πάλι σε ιδιαίτερως τιμητική θέση, κάτω από την κτητορική επιγραφή, μαζί με τους αγίους Σπυρίδωνα, Ελευθέριο και τον αρχάγγελο

⁶² Gerola, *Monumenti*, ό.π. (υποσημ. 51), IV, 475, αριθ. 4. Ο ίδιος, *Τοπογραφικός Κατάλογος*, ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 343. Gallas – Wessel – Borboudakis, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 261-263. Bissinger, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 189-190.

⁶³ Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings*, ό.π. (υποσημ. 48), 137-141, αριθ. 157.

⁶⁴ Στη βιβλιογραφία το όνομα του οικισμού απαντά και με τις γραφές *Σηρικάρι* και, σπανιότερα, *Συρικάρι*. Για το μνημείο, βλ. Gerola, *Monumenti*, ό.π. (υποσημ. 51), IV, 412, αριθ. 6. Ο ίδιος, *Τοπογραφικός Κατάλογος*, ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 18. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», *ΚρητΧρον* ΚΑ'1 (1969), 192-193, αριθ. 18, εικ. 30, 31. Bissinger, *Kreta*, ό.π. (υποσημ. 48), 226, αριθ. 201.

Εικ. 21. Ρούστικα Ρεθύμνου. Δίκλιτος ναός Παναγίας και Σωτήρος Χριστού. Ο άγιος Λέος, 1390/91.

Μιχαήλ. Το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής έχει καταστραφεί, διαβάζεται όμως με ευκολία το έτος τοιχογράφησης ϞΑϞ (6936), μηνί Σεπτεμβρίω, που αντιστοιχεί στο έτος 1427, καθώς και ένα από τα ονόματα των χορηγών, αυτό του Νικηφόρου Πτίχη. Ο Σπαθαράκης αναφέρει τον άγιο ως αταύτιστο, σχολιάζοντας την αυλική περιβολή του⁶⁵, ενώ ο Σταύρος Μαδεράκης, στη δημοσίευσή του για τις τοιχογραφίες του Σηρικαρίου, θεωρεί ότι πρόκειται για τον άγιο Ευγένιο⁶⁶.

Στην ταύτιση του εικονιζομένου με τον άγιο που μας ενδιαφέρει, συμβάλλουν καθοριστικά οι σωζόμενες συνοδευτικές επιγραφές (Εικ. 23). Δεξιά της κεφαλής διαβάζεται ευκρινώς σε κεφαλαιογράμματη γραφή το όνομα του αγίου: ΛΕΩΝ, ενώ λίγο χαμηλότερα διακρίνονται τα γράμματα ΜΕ και από κάτω η δεύτερη

Εικ. 22. Ρούστικα Ρεθύμνου. Δίκλιτος ναός Παναγίας και Σωτήρος Χριστού. Ο άγιος Λέος, λεπτομέρεια, 1390/91.

⁶⁵ Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings*, ό.π. (υποσημ. 48), 177, αριθ. 58.

⁶⁶ Στ. Ν. Μαδεράκης «Οι Άγιοι Απόστολοι στο Σειρικάρι Κισάμου», *Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων*, Χανιά 1989, 40-52.

Εικ. 23. Σηρικάρι Χανίων. Ναός Αγίων Αποστόλων. Ο άγιος Λέων Μεθώνης, 1427.

συλλαβή Θ[ω], της καστροπολιτείας της Πελοποννήσου, καθιστώντας ασφαλή την ταύτιση. Και στην περίπτωση αυτή υιοθετείται ο φυσιογνωμικός τύπος του πιο ώριμου άνδρα, με αρκετά πλούσια γενειάδα, όπως και στα δύο προηγούμενα κρητικά παραδείγματα. Τα υπόλοιπα εικονογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου δεν διαφοροποιούνται από τις εντοπισμένες παραστάσεις του· ο χιτώνας του είναι και εδώ γκριζογάλανος με περίτεχνη διακόσμηση στους ώμους και στο κάτω μέρος με χρυσογραφία και μαργαριτάρια, και χρυσές χειρίδες. Κοινός τόπος και ο καστανέρυθρος μανδύας

με τη χρυσή παρυφή και τη χαρακτηριστική αναδίπλωση μπροστά στο στήθος, για να αφήσει ακάλυπτο το αριστερό χέρι σε στάση δέησης. Με το δεξί ο άγιος κρατεί σταυρό.

Συνοψίζοντας, παρουσιάστηκαν και σχολιάστηκαν τρεις παραστάσεις του αγίου Λέοντος «τοῦ νέου τοῦ ἐν Μεθώνη λάμπαντος» σε μνημεία της Πελοποννήσου και εννέα σε μνημεία της δυτικής Κρήτης. Η ταύτιση επιβεβαιώθηκε βάσει των σωζόμενων αγιωνυμίων σε πέντε παραδείγματα, εκ των οποίων το παλαιότερο χρονολογείται στο έτος 1291/92 και βρίσκεται στον ναό του Αγίου Νικολάου στα Βέροια, ενώ τα άλλα τρία, του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, εντοπίζονται σε μνημεία της Κρήτης, και συγκεκριμένα στη Μονή, στο Ροδοβάνι και στο Ντιμπλοχώρι. Αποσπασματικά διατηρείται το αγιωνύμιο και στον ναό των Αγίων Αποστόλων στο Σηρικάρι Χανίων του 1427. Στοιχεία της συνοδευτικής επιγραφής διακρίνονται, τέλος, και στην περίπλοκη, ως προς την ερμηνεία της, παράσταση στον ναό του Προδρόμου Χρυσάφων. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις η ταύτιση βασίστηκε σε επιμέρους εικονογραφικές λεπτομέρειες που επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα στις εντοπισμένες απεικονίσεις του αγίου και που, πιθανότατα, οφείλονται σε ένα κοινό, χαμένο σήμερα, πρότυπο.

Τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου Λέοντος

Από την ανάλυση των δώδεκα παραστάσεων, η οποία προηγήθηκε, διαφάνηκε ότι ο άγιος της Μεθώνης προσλαμβάνει ορισμένα χαρακτηριστικά που επαναλαμβάνονται με πιστότητα και βαθμιαία τυποποιούνται σχεδόν σε όλες τις εντοπισμένες απεικονίσεις του, όπως λ.χ. το νεαρό της ηλικίας του, η πλούσια κόμη και η πολυτελής αυλική περιβολή του· εντυπωσιακή παραμένει και η προσήλωση των ζωγράφων στο χρωματολόγιο των ενδυμάτων του, επαναλαμβανόμενο με ακρίβεια και στα δώδεκα εντοπισμένα παραδείγματα: ο χιτώνας είναι σχεδόν πάντα γκριζογάλανος, ενώ ο βαρύτεμος μανδύας είναι σε όλες τις περιπτώσεις καστανέρυθρος, συχνά διακοσμημένος με χρυσούφαντες παρυφές με μαργαριτάρια και χρυσοκέντητα επιρράμματα, τα οποία ενισχύουν την αίσθηση της αυλικής πολυτέλειας.

Αναφορικά με τα προσωπογραφικά του χαρακτηριστικά, διαπιστώνεται η αναπαραγωγή τριών διαφορετικών εικονιστικών τύπων: ενός που παριστάνει τον άγιο ως νεαρό άνδρα, αρχιγέννη, με λεπτό μουστάκι, ενός δεύτερου που τον προτιμά αγένειο, και ενός τρίτου, σπανιότερου, που τον αποδίδει σε ελαφρώς ωριμότερη ηλικία με πιο πλούσια γενειάδα. Διαφοροποιήσεις αυτού του τύπου –αγένειος-αρχιγέννης– δεν είναι άγνωστες ακόμα και σε παραστάσεις πολύ πιο δημοφιλών αγίων, όπως λ.χ. του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου⁶⁷. Μεγάλη διακύμανση διαπιστώνεται και στον τρόπο που αποδίδονται τα μαλλιά του προστάτη της Θεσσαλονίκης, χωρίς αυτές οι αποκλίσεις από τον κυρίαρχο εικονογραφικό τύπο να επιδρούν στη διάδοση της τιμής και της μνήμης του⁶⁸.

Στην περίπτωση του αγίου της Μεθώνης ιδιαίτερης ερμηνείας χρήζει ο μικρός σταυρός που κρατεί με το δεξί του χέρι, εικονογραφικό σύμβολο που παραπέμπει στη χορεία των αγίων που υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο ομολογώντας την πίστη τους. Η λεπτομέρεια αυτή απαντά σε όλες σχεδόν τις εντοπισμένες απεικονίσεις του, απουσιάζοντας μόνο από την παράσταση του αγίου στον ναό των Βεροίων⁶⁹. Στην Παναγία στο Ροδοβάνι Χανίων, μάλιστα, ο σταυρός που κρατεί ο εξεταζόμενος άγιος, έχει δύο εγκάρσιες κεραιές, είναι δηλαδή τύπου Αναστάσεως. Μοναδική είναι η περίπτωση της παράστασης του αγίου της Μεθώνης στον ναό του Σωτήρος στα Ακούμια της Κρήτης, όπου ο Λέων κρατεί κλειστό κώδικα. Όσον αφορά στο αγγείο στην τοιχογραφία των Χρυσάφων, όπως ήδη αναφέραμε, δεν σχετίζεται με τον άγιο της Μεθώνης, αλλά αποτελεί εικονογραφικό στοιχείο που αποδεικνύει ότι στη συγκεκριμένη παλίμψηστη παράσταση εικονιζόταν αρχικά ο προφήτης Μωυσής.

⁶⁷ Ν. Δ. Σιώμος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 26 (2006), 293-318, με βιβλιογραφία για τους εικονιστικούς τύπους του αγίου Δημητρίου στη σημ. 1. Για το ίδιο θέμα, βλ. επίσης Ν. Παζαράς, «Εικονογραφικοί τύποι του αγίου Δημητρίου», *Ο Άγιος Δημήτριος στην Τέχνη του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2005, 37-48.

⁶⁸ Σιώμος, «Σχετικά με την προέλευση», ό.π. (υποσημ. 67), 293-318. Βλ. επίσης και τους διαφορετικούς τρόπους απόδοσης της κόμης στην περίπτωση του κορυφαίου αποστόλου Πέτρου, Κ. Weitzmann, *The St. Peter Icon of Dumbarton Oaks*, Ουάσινγκτον 1983, 21-29.

⁶⁹ Στην απεικόνιση του αγίου στον ναό του Αγίου Νικολάου στα Βέροια.

Ο Λέων της Μεθώνης, σύμφωνα με τον συναξαριακό Βίο του, αρρώστησε βαριά κατά τη διάρκεια του προσκυνηματικού ταξιδιού του από την Καλαβρία προς τους Αγίους Τόπους. Τελικά δεν κατάφερε να αναρρώσει και πέθανε εν πλω έξω από την πόλη της Μεθώνης, όπου και ετάφη. Ο σωματικός πόνος που υπέστη ταλαιπωρούμενος από την ασθένειά του, τη μοιραία έκβαση της οποίας επέτειναν οι κακουχίες του θαλάσσιου ταξιδιού, θα μπορούσε να εκληφθεί από τους πιστούς ως ένα είδος μαρτυρικής άθλησης, δικαιολογώντας τον σταυρό που κρατεί στις περισσότερες απεικονίσεις του. Αντίστοιχα μαρτυρική είχε θεωρηθεί η κοίμηση του Ιωάννου του Χρυσοστόμου στα Κόμματα του Πόντου, γιατί είχε προκληθεί από τη σωματική ταλαιπωρία που είχε υποστεί ο άγιος κατά τη διάρκεια του επίπονου ταξιδιού από την Κωνσταντινούπολη προς τον τόπο της εξορίας του⁷⁰.

Οι αναφορές σε πολλούς Βίους στις πρώτες προσπάθειες απεικόνισης νεοφανών αγίων, συνήθως με θαυμαστό τρόπο και μάλιστα από ιστοριογράφους που δεν είχαν δει ποτέ από κοντά το εικονιζόμενο πρόσωπο, αποτελούν κοινό τόπο στα αγιολογικά κείμενα. Είναι γνωστή λ.χ. η περίπτωση του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε⁷¹, τον οποίο κλήθηκε, με εντολή του στρατηγού

⁷⁰ Πολύ συχνά στη μνημειακή ζωγραφική ο Χρυσόστομος εικονίζεται να κρατεί μαρτυρικό σταυρό, όπως λ.χ. στις εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες του ναού της Ζωοδόχου Πηγής (Σαμαρίνα) Μεσσηνίας. Για ανάλογες περιπτώσεις στη Μάνη, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, 58, εικ. 4 (Άγιος Πέτρος Παλαιοχώρας), 162, σχέδ. 15 (Επισκοπή), 353, εικ. 13 (Άγιος Νικήτας στην Κηπούλα), 410, σχέδ. 24 (Αι Στράτηγος στους Επάνω Μπουλαριούς). Βλ. επίσης Αμ. Μπακούρου, «Τοιχογραφίες από δύο άσκηταριά της Λακωνίας», *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982)*, Αθήνα 1983, 404-440, κυρίως 407-409. Ν. Γκιολές, «Ο ναός του Αι-Στράτηγου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», *ΛακΣπουδ* Θ΄ (1988), 423-462, κυρίως 428.

⁷¹ Ο. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε. Κείμενα-σχόλια*, Αθήνα 1982. D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Μπρούκλιν Μασσαχουσέτης 1987. Για τη χρονολόγηση του κειμένου στον 11ο αιώνα, βλ. Μ. Kaplan, «La fondation de Nikôn le Métanoëite à Sparte: un monastère urbain, sa ville et sa compagne», *«Puer Apuliae»*. *Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, επιμ. E. Cuzzo – V. Déroche – A. Peters-Custot – V. Prigent, II, Παρίσι 2008, 385 σημ. 7. R. Morris, «The Spread of the Cult of St Nikon “Metanoëite”», *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας*, ό.π. (υποσημ. 1), 433-458, κυρίως 435-

Πελοποννήσου, πρωτοσπαθαρίου Ιωάννη Μαλακηνού, να αποτυπώσει για πρώτη φορά σε φορητή εικόνα ένας Κωνσταντινουπολίτης ζωγράφος, χωρίς προηγουμένως να έχει αντικρίσει ποτέ του εν ζωή τον άγιο⁷². Ο Μαλακηνός περιέγραψε με λεπτομέρειες τα χαρακτηριστικά του οσίου στον δεξιότεχνη καλλιτέχνη, ο οποίος σχεδίασε αρχικά το πορτραίτο και στη συνέχεια προσέθεσε τα χρώματα. Μόλις αντίκρισαν την εικόνα όλοι όσοι είχαν συναναστραφεί τον όσιο Νίκωνα, επιβεβαίωσαν με θαυμασμό την πιστότητα της απεικόνισης, προσδίδοντας κύρος στην καλλιτεχνική δημιουργία. Ο Μαλακηνός την δώρισε στη μονή του Οσίου Νίκωνος στη Σπάρτη, όπου βρισκόταν έκτοτε αναρτημένη⁷³. Αυτή η εικόνα υπήρξε, κατά πάσα πιθανότητα, το αρχέτυπο για τις δεκάδες παραστάσεις του οσίου Νίκωνος στη μνημειακή ζωγραφική⁷⁴.

Στα σωζόμενα αγιολογικά κείμενα του Λέοντος Μεθώνης δεν γίνεται καμία μνεία στον τρόπο που φιλοτεχνήθηκαν οι πρώτες εικόνες του. Η εύρεση, περί τα μέσα του 12ου αιώνα, του τάφου με το λείψανο του αγίου από τον επίσκοπο Νικόλαο σηματοδοτούσε την αφετηρία του εγχειρήματος για την καθιέρωση της μνήμης του κατά την εκκλησιαστική λειτουργική πρακτική. Το δεύτερο και κρισιμότερο στάδιο αφορούσε στη σύνθεση ακολουθίας για τον νεοφανή άγιο, το οποίο έφερε αμέσως σε πέρας ο ίδιος ο πρωταγωνιστής της εύρεσης. Δεινός θεολόγος των καιρών του και πολύπειρος στη συγγραφή ύμνων, όπως μαρτυρεί η

εμπνευσμένη ακολουθία που ο ίδιος είχε συνθέσει για τον όσιο Μελέτιο, τον ιδρυτή της ομώνυμης μονής του Κιθαιρώνα⁷⁵, συνέγραψε αμέσως τα σωζόμενα στιχηρά και τον κανόνα προς τιμήν του αγίου της Μεθώνης.

Για να διασφαλιστεί όμως η διατήρηση της μνήμης του νέου αγίου, χρειαζόταν, οπωσδήποτε, να εκπληρωθεί και μια τρίτη προϋπόθεση: η αποτύπωση της μορφής του σε μία ή και περισσότερες φορητές εικόνες, προκειμένου να τοποθετηθούν στον ναό όπου φυλασσόταν το σκήνωμά του. Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Νικόλαος Μεθώνης θα είχε προσωπική εμπλοκή και στο εγχείρημα αυτό, προκειμένου να επιλεγεί ο κατάλληλος προσωπογραφικός τύπος για την απεικόνιση του νεοφανούς αγίου, ώστε να εξασφαλιστεί η εδραίωση της λατρείας του στη συλλογική μνήμη της τοπικής κοινωνίας. Με δεδομένο ότι κανείς δεν είχε συναντήσει τον άγιο, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Νικόλαος θα αναζήτησε πρότυπα ανατρέχοντας σε εικόνες, με κυριότερη πηγή έμπνευσης παραστάσεις συνώνυμων με τον Λέοντα αγίων που έζησαν και πέθαναν μαρτυρικά πριν από αυτόν, οι οποίοι, όπως θα φανεί στη συνέχεια, κάθε άλλο παρά ευάριθμοι είναι.

Αγιολογικά και εικονογραφικά παράλληλα

Κύριο βοήθημά μας στην έρευνά για την εξεύρεση κατάλληλων εικονογραφικών προτύπων υπήρξε το φημισμένο Συναξάριον της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Εντοπίστηκαν τουλάχιστον 24 περιπτώσεις αγίων με το όνομα Λέων ή σπανιότερα Λεόντιος, χωρίς σε αυτές να περιλαμβάνεται ο νεοφανής άγιος της Μεθώνης. Η μη μνημόνευσή του στο Συναξάριο της πρωτοθρόνου Εκκλησίας δεν προκαλεί έκπληξη, εφόσον και σε άλλες περιπτώσεις αγίων μεγάλης τοπικής εμβέλειας, με κορυφαία αυτήν του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, η καταχώρισή τους στο αγιολόγιο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως δεν συνέβη ποτέ, γεγονός που υποδηλώνει την περιορισμένη φήμη τους στην ίδια την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, σε αρκετές από τις εντοπιζόμενες καταχωρίσεις στο Συναξάριο της Εκκλησίας της

437, 445. Για μια διαφορετική άποψη σχετικά με τη χρονολόγηση του βίου, βλ. J. O. Rosenqvist, «The Text of the Life of St Nikon “Metanoite” Reconsidered», *Leimon: Studies Presented to Lennart Rydén on his Sixty-Fifth Birthday*, επιμ. J. O. Rosenqvist, Ουψάλα 1996, 93-111. P. Armstrong, «Monasteries Old and New: The Nature of the Evidence», *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, επιμ. M. Mullet, Μπέλφαστ 2007, 320-325.

⁷² Ν. Οικονομίδης, «Καλλιτέχνης και ερασιτέχνης καλλιτέχνης στο Βυζάντιο», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Ηράκλειο 1997, 107-120, κυρίως 108, 110. Βλ. επίσης Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου, «Μνήμη καὶ λήθη», ό.π. (υποσημ. 1), 267-272.

⁷³ Στον Βίο γίνεται λόγος για πέντε πιθανολογούμενες απεικονίσεις του οσίου Νίκωνος, εκ των οποίων μία ήταν πάνω σε λίθινη πλάκα, βλ. Λαμπρίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε*, ό.π. (υποσημ. 69), 435. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου, «Μνήμη καὶ λήθη», ό.π. (υποσημ. 1), 270 σημ. 15.

⁷⁴ Ν. Δρανδάκης, «Εικονογραφία τοῦ οσίου Νίκωνος», *Πελοποννησιακά Ε΄* (1962), 306-319.

⁷⁵ Follieri, «Santi di Metone», ό.π. (υποσημ. 1), 424-425. Angelou, *Nicholas of Methone*, ό.π. (υποσημ. 2), κεφ. ΙΙ, XXIX-XXX. Στεϊρης, «Φιλοσοφία και θεολογία», ό.π. (υποσημ. 1), 422.

Κωνσταντινουπόλεως το ίδιο πρόσωπο αναφέρεται είτε με το όνομα Λέων είτε και με το συγγενικό Λεόντιος. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις η σύγχυση φαίνεται να επιτείνεται στη γενική πτώση, στην οποία ο τύπος Λέοντος ενίοτε αντικαθίσταται από τον τύπο Λεοντίου⁷⁶.

Από τις περιπτώσεις αυτές δεκατέσσερις Λέοντες (ή Λεόντιοι) είναι μάρτυρες και θα μπορούσαν να αποτελέσουν πηγή έμπνευσης για τον Νικόλαο, κατά το στάδιο διαμόρφωσης του εικονογραφικού τύπου του αγίου της Μεθώνης, αν και στα αγιολογικά κείμενα δεν δίνονται πάντα σαφείς πληροφορίες για την ακριβή τους ηλικία. Θα τους μνημονεύσουμε εδώ με τη σειρά που εμφανίζονται στο Συναξάριο, εκκινώντας από τον Σεπτέμβριο. Τη 13η ημέρα του εναρκτήριου μήνα του βυζαντινού έτους καταχωρίζεται ο πρώτος άγιος μάρτυρας με το όνομα Λέων (ή Λεόντιος)⁷⁷. Τον επόμενο μήνα απαντούν τρεις άγιοι με το ίδιο όνομα, στις 4⁷⁸ στις 16⁷⁹ και στις 17⁸⁰ Οκτωβρίου. Οι ακόλουθες καταχωρίσεις είναι στις 22 Ιανουαρίου⁸¹, στις 18

Φεβρουαρίου⁸², στις 9 Μαρτίου⁸³, στις 24 Απριλίου⁸⁴, στις 4 Μαΐου⁸⁵ και στις 10 Ιουλίου⁸⁶. Το εκκλησιαστικό έτος ολοκληρώνεται τον Αύγουστο, κατά τον οποίο τιμάται η μνήμη τριών μαρτύρων με το όνομα Λέων, στην 1η⁸⁷, στις 9⁸⁸ και στις 18 του μήνα, αντίστοιχα⁸⁹.

Βούλγαροι. Ανάμεσα σε αυτούς που φονεύθηκαν, ήταν και ο άγιος επίσκοπος Νικαίας Λέων όπως και ένας ακόμη στρατηγός ονόματι Λέων: «καὶ ἕτερον Λέοντα καὶ Ἰωάννην τοὺς τῶν χριστιανῶν στρατηγῶν καὶ Γαβριὴλ καὶ Σιόνιον μαχαίρα ἀπέτεμε», βλ. *Synaxarium CP*, Ιανουαρίου 22, αριθ. 4, 414-416.

⁷⁶ Την ίδια ημέρα που τιμάται η μνήμη του Λέοντος, πάπα Ρώμης: «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Λέοντος καὶ Παρηγορίου ἀθλησάντων ἐν Πατάροις τῆς Λυκίας», βλ. *Synaxarium CP*, Φεβρουαρίου 18, αριθ. 3, 472-473.

⁷⁷ «Ἀθλησις τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τεσσαράκοντα μαρτύρων τῶν ἐν Σεβαστείᾳ τῇ πόλει μαρτυρησάντων κατὰ τοὺς καιροὺς Λικινίου ἐπὶ Ἀγρικολάου ἡγεμόνος». Ένας από τους σαράντα ονομαζόταν Λεόντιος, βλ. *Synaxarium CP*, Μαρτίου 9, αριθ. 1, 521-522.

⁷⁸ «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐσεβίου, Νέωνος, Λεοντίου, Λογγίνου, Χριστοφόρου, Δημητρίου, Δανάβου, Δονάτου, Θερινοῦ, Νεστάβου, Νίκης καὶ τῆς συνοδείας αὐτῶν». Αμέσως μετά τη θανάτωση του αγίου Γεωργίου, ο Διοκλητιανός διέταξε να θανατωθούν όσοι χριστιανοί ἀκόλουθοί του είχαν φυλακιστεί, σε περίπτωση που αρνούσαν να θυσιάσουν στα εἰδωλα. Σε ένα πρώτο στάδιο του μαρτυρίου τους τούς τύφλωσαν, στη συνέχεια τους κρέμασαν και στο τέλος τους αποκεφάλισαν, βλ. *Synaxarium CP*, Απριλίου 24, αριθ. 4, 628.

⁷⁹ «Ἀθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀφροδισίου, Μίλδα, Μακροβίου, Οὐαλεριανοῦ, Λεοντίου, Ἀντωνίου καὶ τοῦ πλήθους τῶν ἁγίων τῶν σὺν αὐτοῖς ἐν Σκυθοπόλει μαρτυρησάντων», βλ. *Synaxarium CP*, Μαΐου 4, αριθ. 5, 658.

⁸⁰ «Ἀθλησις τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα πέντε μαρτύρων τῶν ἐν Νικοπόλει τῆς Ἀρμενίας ἐπὶ Λικινίου. Ἐξηρχον δὲ αὐτῶν οἱ καὶ τῆς πόλεως ἦσαν πρώτοι, Λεόντιος, Μαυρίκιος, Δανιήλ, Ἀντώνιος». Αφού τους βασάνισαν με διάφορους τρόπους, στο τέλος τους πέταξαν στην πυρά, βλ. *Synaxarium CP*, Ιουλίου 10, αριθ. 1, 811.

⁸¹ «Ἀθλησις τῶν ἁγίων τοῦ Χριστοῦ ἐννέα μαρτύρων τῶν ἐν Σίδῃ Παμφυλίας ἀθλησάντων Λεοντίου, Ἄττου, Ἀλεξάνδρου, Κινδαίου, Μνησιθέου, Κυριακοῦ, Μιναίου, Κατούνη καὶ Εὐκλέου», βλ. *Synaxarium CP*, Αυγούστου 1, αριθ. 5, 860-861.

⁸² «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων τῶν ἀθλησάντων διὰ τὴν ἐν Χαλκῇ πύλην ἁγίαν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν [...] Ἰουλιανός, Μαρκιανός, Ἰωάννης, Ἰάκωβος, Ἀλέξιος, Δημήτριος, Λεόντιος, Φώτιος, Πέτρος καὶ Μαρία ἡ σεβασμωτάτη πατρικία», βλ. *Synaxarium CP*, Αυγούστου 9, αριθ. 2, 877-880.

⁸³ «Καὶ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Λέοντος, ὃς ἤθλησεν παρὰ θάλασσαν πλησίον Μύρων τῆς Λυκίας», βλ. *Synaxarium CP*, Αυγούστου 18, αριθ. 4, 908.

⁷⁶ «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τῶν ἁγίων ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς ἑτέρων ἀδελφῶν Ἀνθίμου, Λέοντος καὶ Εὐπρεπίου». Στη συνέχεια αναφέρονται διάφορες λεπτομέρειες σχετικά με το μαρτύριό τους, ενώ η καταχώριση ολοκληρώνεται ως εξής: «Ἀπορηθέντος οὖν ἐπὶ τούτοις τοῦ ἡγεμόνος, τὴν τελευταίαν διὰ ξίφους δέχονται μαρτυρίαν σὺν τοῖς ἀκολουθοῦσιν αὐτοῖς τρισὶν ἀδελφοῖς Ἀνθίμῳ, Λεοντίῳ καὶ Εὐπρεπίῳ», βλ. *Synaxarium CP*, Οκτωβρίου 17, αριθ. 2, 144-146.

⁷⁷ «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τῶν ἁγίων Κρονίου, Λέοντος (ἢ Λεοντίου) καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς», οι οποίοι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μαξιμιανού εξαναγκάστηκαν στην πόλη της Αλεξάνδρειας να αρνηθούν τον Χριστό και επειδή δεν το έπραξαν «ἐν τῇ θαλάσῃ ῥιφθέντες τὸ τέλος ἐδέξαντο», βλ. *Synaxarium CP*, Σεπτεμβρίου 13, αριθ. 5, 42.

⁷⁸ «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀκεψιμᾶ, Λέοντος καὶ Ἰσιδώρου ἐν Ποταμοῖς», βλ. *Synaxarium CP*, Οκτωβρίου 4, αριθ. 7, 106.

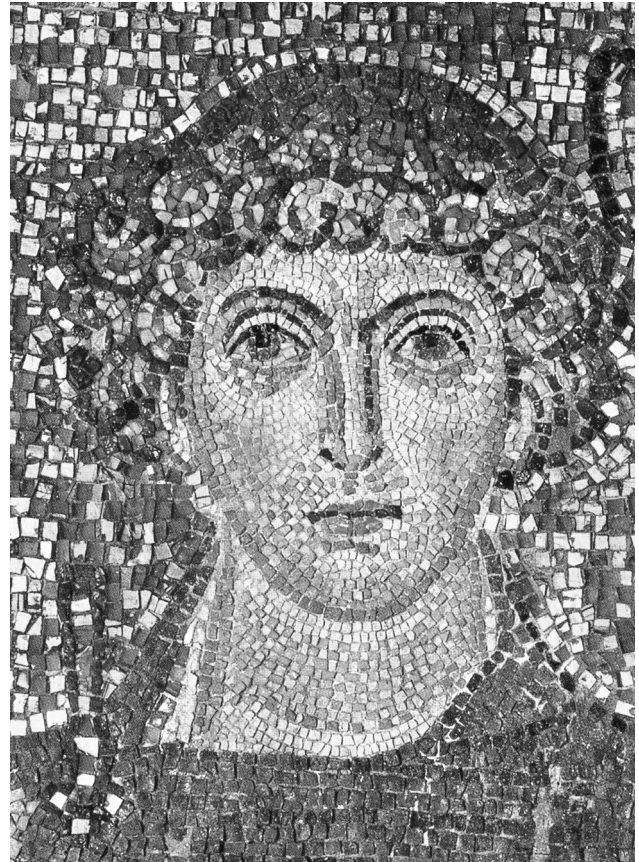
⁷⁹ «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Λεοντίου, Δομετίου, Τερεντίου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς», καταχώριση που επίσης αναφέρεται ως εξής: «Μνήμη τῶν συναρθεθέντων δύο στρατιωτῶν τῷ ἁγίῳ Λογγίνῳ», βλ. *Synaxarium CP*, Οκτωβρίου 16, αριθ. 2, 144.

⁸⁰ Βλ. παραπάνω υποσημ. 76.

⁸¹ «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Μανουὴλ, Γεωργίου, Λέοντος, Μαρίνου, Πέτρου καὶ τῶν λοιπῶν τριακοσίων ἑβδομήκοντα «ἐπτά»». Οι συγκεκριμένοι άγιοι, καταγόμνοι από διάφορες επαρχίες, βρισκόνταν στην Αδριανούπολη στα χρόνια του «δυσσεβοῦς» βασιλέως Λέοντος Αρμενίου. Ο μαρτυρικός θάνατός τους συνέβη, όταν επιτέθηκαν στην πόλη οι

Η έρευνά μας επεκτάθηκε, εν συνεχεία, στην αναζήτηση εικονογραφικών παραλλήλων στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Το αρχαιότερο παράδειγμα απεικόνισης νεαρού άγιου μάρτυρα της χριστιανικής πίστης με το όνομα Λέων σώζεται στα περίφημα ψηφιδωτά στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης⁹⁰, τα οποία χρονολογούνται συνήθως περί τα μέσα του 5ου αιώνα⁹¹. Στη συνοδευτική επιγραφή αναφέρεται σε πτώση γενική «Λέοντος στρατιώτ(ου) μηνί Ιουν(ίω)». Ο στρατιώτης Λέων της Ροτόντας εικονίζεται νέος, αγένειος, με καλοσχηματισμένο πρόσωπο, στο οποίο ακτινοβολούν τα δύο μεγάλα, αμυγδαλωτά, γαλάζια του μάτια (Εικ 24). Φορεί βαρύτιμα ενδύματα, χιτώνα και μιάτιο που πορπώνεται στον ώμο με σταυρόσχημη *fibula*, εξάρτημα δηλωτικό του υψηλόβαθμου αξιώματός του στην ουράνια ακολουθία του Χριστού, ο οποίος εικονιζόταν στο κέντρο της παράστασης⁹². Παλαιότερα

Εικ. 24. Θεσσαλονίκη. Ροτόντα. Ο άγιος Λέων στρατιώτης, λεπτομέρεια, μέσα του 5ου αιώνα.

⁹⁰ H. Torp, *La Rotonde palatine à Thessalonique. Architecture et mosaïques*, II, Αθήνα 2018, κεφ. V, 47-49, κεφ. X, 16-17a. Βλ. επίσης A. Grabar, «À propos des mosaïques de la coupole de Saint-Georges à Salonique», *CahArch XVII* (1967), 59-81, κυρίως 75-76. Μ. Σωτηρίου, «Προβλήματα της εικονογραφίας του τρούλλου του ναού Άγιου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ ΣΤ΄* (1970-1972), 191-203, κυρίως 201-203, πίν. 69, 70. W. E. Kleinbauer, «The Orants in the Mosaic Decoration of the Rotunda at Thessaloniki: Martyr Saints or Donors?», *CahArch XXX* (1982), 25-45, κυρίως 27, εικ. 4, 30. B. Kiilerich, «Picturing Ideal Beauty: The Saints in the Rotunda at Thessaloniki», *Antiquité Tardive* 15 (2007), 321-336, κυρίως 325, εικ. 8. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Χ. Μπακιρτζής, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης, 4ος-14ος αιώνας*, Αθήνα 2012, 88, εικ. 50.

⁹¹ Παρόλο που έχουν διατυπωθεί πολλές αντικρουόμενες απόψεις ως προς τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών της Ροτόντας, πιο πιθανή φαίνεται η ένταξή τους περί τα μέσα του 5ου αιώνα, βλ. σχετικά Α. Mentzos, «Reflections of the Interpretation and Dating of the Rotunda of Thessaloniki», *Εγνατία* 6 (2001-2002), 57-82. Πρόσφατα, ο καθηγητής Γεώργιος Βελένης πρότεινε μια χρονολόγηση του ψηφιδωτού διακόσμου στα χρόνια του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ (491-518), βλ. G. Velenis, «Τα ψηφιδωτά του τρούλλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη. Περιεχόμενο και τρόπος σύνθεσης του εικονογραφικού προγράμματος», *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies. Thematic Sessions of Free Communications (Belgrade, 22-27 August 2016)*, Βελιγράδι 2016, 70-71.

⁹² Για τον συμβολισμό της σταυρόσχημης *fibula* και για περιπτώσεις απεικονίσεών της στη μνημειακή ζωγραφική, βλ. Μ. Kappas – Κ. Kefala, «Across the waves. Early Christian paintings on Kalymnos and Karia», *Karia and the Dodekanese. Cultural Inter-*

είχε ταυτιστεί με τον άγιο Λέοντα που μαρτύρησε στα Πάταρα της Λυκίας, η μνήμη του οποίου, αν και στο Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως εορτάζεται στις 18 Φεβρουαρίου⁹³, στον Συμεών Μεταφραστή αναφέρεται ότι τιμάται στις 30 Ιουνίου· ως εκ τούτου, είναι ο μόνος Λέων που θα ταίριαζε με τη χρονική ακολουθία που αποτυπώνεται στις επιγραφές της χορείας των αγίων στα ψηφιδωτά της Ροτόντας. Πολύ πρόσφατα, στη μονογραφία του για το εμβληματικό μνημείο της Θεσσαλονίκης ο Hjalmar Torp αμφισβήτησε τη συγκεκριμένη ταύτιση, όχι τόσο εξαιτίας της προβληματικής ημερομηνίας –παρόμοιες ανακολουθίες υπάρχουν και σε άλλους αγίους που περιλαμβάνονται

relations in the Southeast Aegean, επιμ. Β. Poulsen – Ρ. Pedersen – J. Lund, II. *Early Hellenistic to Early Byzantine*, Οξφόρδη – Φιλαδέλφεια 2021, 255-267, κυρίως 258.

⁹³ Torp, *La Rotonde*, ό.π. (υποσημ. 90), 206.

στο εικονογραφικό πρόγραμμα της Ροτόντας⁹⁴— αλλά κυρίως επειδή στο Συναξάριο ο άγιος δεν αναφέρεται ως στρατιώτης, ενώ δεν διευκρινίζεται και η ακριβής ηλικία του. Ο Τορπ αντιπρότεινε την ταύτιση του με έναν στρατιώτη ανατολικής καταγωγής, ο οποίος υπηρέτησε στη Σικελία στα χρόνια του αρειανού αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄ (337-361) μαζί με άλλους δύο στρατιώτες, τον Γρηγόριο και τον Θεόδωρο, ενώ, προκειμένου να υπερασπιστεί την ορθή πίστη, αποχώρησε από το στράτευμα και κατέφυγε στη Σάμιο, όπου και πέθανε⁹⁵. Στην ίδια μονογραφία προτείνεται, εναλλακτικά, η ταύτιση του εικονιζόμενου αγίου της Ροτόντας με έναν άγνωστο από άλλου Λέοντα, η μνήμη του οποίου εορταζόταν στις 18 Ιουνίου⁹⁶.

Η έρευνά μας σε αγιολογικά και εικονογραφικά ζητήματα αγίων με το όνομα Λέων (ή Λεόντιος) μας οδηγεί να αντιπροτείνουμε ως πιθανότερη την ταύτιση του εικονιζόμενου αγίου στο μνημείο της Θεσσαλονίκης με τον έναν εκ των δύο στρατιωτών της φρουράς του εκατόνταρχου Λογγίνου, οι οποίοι «μετὰ τὸν σεισμὸν καὶ τὰ γενόμενα» πίστεψαν στη θεϊκή φύση του Χριστού. Στη συνέχεια, επειδή αρνήθηκαν να διαψεύσουν όσα είχαν συμβεί κατά τη Σταύρωση, υπέστησαν μαρτυρικό τέλος⁹⁷. Συνεορτάζουν μαζί με τον εκατόνταρχο

Λογγίνο στις 16 Οκτωβρίου και θεωρούνται οι πρώτοι στρατιώτες-μάρτυρες της χριστιανικής πίστης⁹⁸. Η απεικόνιση του Λέοντος στρατιώτου στα ψηφιδωτά της Ροτόντας, σε ένα κορυφαίο μνημείο που απηχεί με τον αμεσότερο τρόπο την αυτοκρατορική τέχνη της εποχής, ενισχύει το ενδεχόμενο παραστάσεις του να μην ήταν άγνωστες στους αυλικούς κύκλους της ίδιας της Κωνσταντινούπολης.

Ο εικονογραφικός τύπος του στρατιώτη μάρτυρα της Ροτόντας θα μπορούσε να είχε αποτελέσει το αρχέτυπο για τη διαμόρφωση του ενός από τους τρεις εικονιστικούς τύπους του αγίου της Μεθώνης, αυτού που τον προτιμά αγένειο νεαρό άνδρα, όπως λ.χ. στην παράσταση των Σωτηριάνικων. Η προσπάθειά μας, ωστόσο, να εντοπίσουμε απεικονίσεις αγίων με το όνομα αυτό, απέβη σχεδόν άκαρπη με μία μόνο εξαίρεση, ξεχωριστής σημασίας, όπως θα φανεί στη συνέχεια⁹⁹.

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Αυλωνίτσας, στο νησί της Νάξου, εικονίζεται σε ιδιαιτέρως προεβλημένη θέση ένας ολόσωμος μετωπικός αρχιγένης άγιος, ενδεδυμένος με πολυτελή αυλικά ενδύματα, πανομοιότυπα με αυτά που φορεί ο Λέων Μεθώνης (Εικ. 25)¹⁰⁰. Με το δεξί κρατεί μικρό σταυρό, ενώ έχει το αριστερό προτεταμένο μπροστά στο στήθος σε στάση δέησης, με τρόπο ταυτόσημο με τις παραστάσεις που εξετάσαμε. Το αγιωνύμιο στα αριστερά της κεφαλής επιβεβαιώνει πράγματι ότι πρόκειται για τον άγιο Λέοντα, ενώ τόσο ως προς τον εικονιστικό τύπο όσο και ως προς τον τρόπο απόδοσης των ενδυμάτων ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα με την αρχαιότερη παράσταση του υπό εξέταση αγίου, στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στα Βέροια Λακωνίας. Ποιος όμως από όλους τους αναφερόμενους μάρτυρες με το όνομα Λέων είναι ο εικονιζόμενος στο μνημείο της Νάξου; Στο ερώτημα αυτό απαντά το προσωνύμιο του αγίου, που διαβάζεται σχετικά εύκολα στα δεξιά της

⁹⁴ Βλ. λ.χ. τις περιπτώσεις του Κοσμά και του Δαμιανού, για τους οποίους, ενώ στα περισσότερα Συναξάρια η μνήμη τους τιμάται την 1η Ιουλίου, στη συνοδευτική επιγραφή της Ροτόντας αναφέρεται ότι πανηγυρίζουν τον μήνα Σεπτέμβριο, βλ. Τορπ, *La Rotonde*, ό.π. (υποσημ. 89), II, κεφ. VI, 15.

⁹⁵ Σε λατινικά αγιολογικά κείμενα του 8ου-9ου αιώνα το όνομα Λέων μεταφράστηκε στα ελληνικά λανθασμένα σε Λεωνίδης, βλ. H. Delehaye, «Les martyrs d'Égypte», *AnBoll* 26 (1907), 123-125.

⁹⁶ Τορπ, *La Rotonde*, ό.π. (υποσημ. 90), 219 σημ. 140.

⁹⁷ Η μεταστροφή του Λογγίνου δίπλα στον εσταυρωμένο Χριστό και μάλιστα τη στιγμή της κορύφωσης του θείου δράματος γοήτευσε ιδιαίτερα τους ζωγράφους κατοπινών εποχών, όπως μαρτυρούν οι πολλές περιπτώσεις που το συγκεκριμένο ευαγγελικό απόσπασμα αναγράφεται ως ομολογία πίστεως επί της ασπίδας του εκατοντάρχου στη σκηνή της Σταύρωσης. Μεταξύ των πολλών παραδειγμάτων, μνημονεύουμε εδώ τις περιπτώσεις των ναών του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και Αγίου Νικολάου «στης Μαρούλαινας», στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, βλ. M. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras from the Outside: The View from Kastania», *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, επιμ. Sh. E. J. Gerstel, Turnhout 2016, 154, εικ. 7, 155-156, εικ. 8, αντίστοιχα.

⁹⁸ Βλ. παραπάνω υποσημ. 77.

⁹⁹ Η αδυναμία εξεύρεσης σχετικών παραστάσεων δεν επιβεβαιώνει την απουσία τους από τη μνημειακή τέχνη, αλλά μάλλον αποκαλύπτει την έλλειψη συστηματικής τεκμηρίωσης των αναρίθμητων αγίων που εικονίζονται στις βυζαντινές εκκλησίες, και τις πολυάριθμες περιπτώσεις στις οποίες έχουν καταστραφεί τα αγιωνύμια ως εκ τούτου, κάθε προσπάθεια ταύτισης καθίσταται υποθετική ή και αδύνατη.

¹⁰⁰ Γ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος. Περιηγήσεις σὲ βυζαντινὰ μνημεία*, Αθήνα χ.χ., 122.

Εικ. 25. Αυλωνίτσα Νάξου. Ναός Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Ο άγιος Λέων, μέσα του 13ου αιώνα.

κεφαλής: [Άγιο]σταυρίτης. Η συγκεκριμένη επωνυμία παραπέμπει με τρόπο άμεσο στα δραματικά γεγονότα της Σταύρωσης, καθιστώντας ασφαλή, κατά τη γνώμη μας, την ταύτιση του αγίου της Αυλωνίτσας με τον Λέοντα τον στρατιώτη του εκατόνταρχου Λογγίνου, που μαζί με τον συστρατιώτη του Δομνίνο αποτέλεσαν τους πρώτους μάρτυρες της χριστιανικής πίστης.

Η συγκεκριμένη απεικόνιση στον ναό της Αυλωνίτσας έχει συγκριθεί πειστικά με μία από τις φάσεις του «παλίμψηστου» τοιχογραφικού συνόλου στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Σαγκρί αλλά και με τις τοιχογραφίες στον Άγιο Γεώργιο Λαθρήνου. Αποτελεί έργο των μέσων του 13ου αιώνα, λίγο πρωιότερο δηλαδή από την παλαιότερη εντοπισμένη απεικόνιση του αγίου της Μεθώνης στον ναό του Αγίου Νικολάου Βεροίων¹⁰¹. Με την παράσταση αυτή, καθώς επίσης και με την πιστή επανάληψή της στον ναό του Ντιμπλοχωρίου,

η τοιχογραφία της Νάξου είναι σχεδόν όμοια. Αντίθετα, οι παραστάσεις στις οποίες ο άγιος της Μεθώνης εικονίζεται αγένειος, φαίνεται ότι έχουν υπ' όψη τους ένα αρχαιότερο πρότυπο, παρόμοιο με αυτό των ψηφιδωτών της Ροτόντας. Η τρίτη εικονογραφική παραλλαγή που εμφανίζεται στις νεότερες παραστάσεις της δυτικής Κρήτης, προτιμά έναν εικονιστικό τύπο αρκετά κοινό σε μια ομάδα αγίων ωριμότερης ηλικίας, με πλουσιότερη γενειάδα, όπως λ.χ. ο διάκονος Ρωμανός και ο συνονόματος και με παρόμοιο τρόπο αποδιδόμενος Ρωμανός ο Σκλεποδιώκτης¹⁰².

Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στις περιπτώσεις των αγίων με οικουμενική αποδοχή και ισχυρά αποκρυσταλλωμένο εικονογραφικό τύπο, στους ελάσσονες αγίους, όπως ο Λέων της Μεθώνης, διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις ως προς τον τρόπο απεικόνισής τους, οι

¹⁰¹ Ph. Drossoyianni, «A “Palimpsest” Wall and Related Paintings at Naxos», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 341-354, κυρίως 344, πίν. 122.

¹⁰² Για τις απεικονίσεις του συγκεκριμένου αγίου, βλ. Ν. Πύρου, «Θεραπευτής και πεταλωτής: Νέα στοιχεία για τον Ρωμανό τον Σκλεποδιώκτη από τη μνημειακή ζωγραφική της Κρήτης», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013), 167-178.

οποίες γίνονταν αποδεκτές μεταξύ των πιστών χωρίς να επηρεάζουν την τιμή που αποδιδόταν στο εικονιζόμενο πρόσωπο.

Ερμηνεία της γεωγραφικής διασποράς των απεικονίσεων του αγίου Λέοντος και ιδεολογικοί συμβολισμοί

Το τελευταίο ζήτημα που θα μας απασχολήσει, αφορά στην ερμηνεία της γεωγραφικής διασποράς των παραστάσεων του αγίου Λέοντος και στον ενδεχόμενο ιδεολογικό συμβολισμό τους.

Η απουσία απεικονίσεων του νεοφανούς αγίου της Μεθώνης από την περιοχή όπου εντοπίστηκε το λείψανο και καθιερώθηκε η λατρεία του, δεν είναι δύσκολο να ερμηνευτεί, εξαιτίας της εν γένει σπανιότητας σωζόμενων μνημείων με ζωγραφικό διάκοσμο από την ευρύτερη περιφέρεια της Πυλίας¹⁰³.

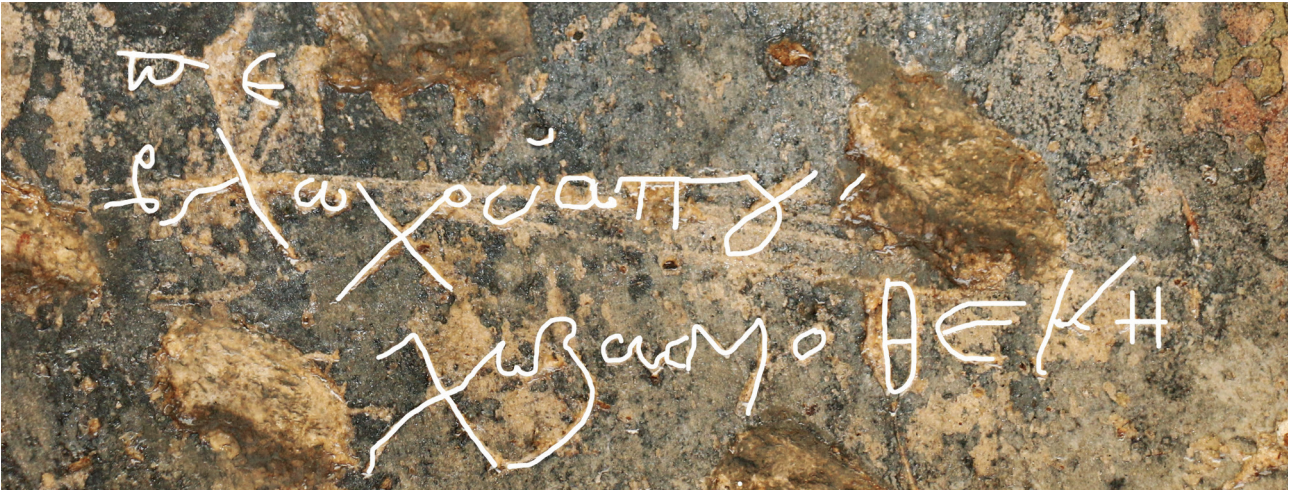
Ο εντοπισμός δύο πορτραίτων του αγίου της Μεθώνης σε ισάριθμα μνημεία στις υπώρειες του Πάρωνα, σε συνδυασμό με την εν γένει σπανιότητα των εντοπισμένων απεικονίσεών του στην Πελοπόννησο, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Στην προσπάθειά μας αυτή ιδιαίτερα διαφωτιστικά υπήρξαν τα χαράγματα με ονόματα κεκοιμημένων στον βόρειο τοίχο του ναού του Αγίου Νικολάου Βεροίων, δίπλα σχεδόν στην παλαιότερη

εντοπισμένη παράσταση του εξεταζόμενου αγίου. Σε τέσσερα, τουλάχιστον, εξ αυτών μνημονεύεται, εκτός από το όνομα του νεκρού, και ο τόπος καταγωγής του. Προς έκπληξή μας δεν είναι άλλος από τη μακρινή Μεθώνη που απέχει από τα Βέροια δεκάδες χιλιόμετρα: ο *Μανόλης Βλάχος Μεθενιός, κ(αι) απέθανε ο Γιάννης Μοθινέος + πέθαν(ε), [ἀ]πέθανε] Βλάχος ἀπού / χώρα Μοθίνη* (Εικ. 26), ενώ το όνομα Βλάχος αναγνωρίζεται με δυσκολία και σε άλλα χαράγματα στον ίδιο τοίχο: *ἔτους .ζπβ (7082= 1574) / ἀπέθανε Βλάχος / μαγιου θ' (Μαΐου 9) / ἔτους ζ... εκμιθη / Νικολ(α)ος Βλάχος* (Εικ. 27). Η συγκεκριμένη οικογένεια μαρτυρείται, επίσης, σε αφιερωτικό σημείωμα στον αδημοσίευτο κτητορικό κώδικα της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Λακωνίας¹⁰⁴, του σημαντικότερου μοναστηριακού κathedρύματος των προβούνων του Πάρωνα, με αδιάλειπτη λειτουργία από τον 13ο αιώνα έως σήμερα¹⁰⁵. Στην κύρια όψη τής σελίδας 70, μετά από μια ενδιαφέρουσα αφιερωτική επιγραφή κάτοικου των Βεροίων, διαβάζουμε: *+ Γεωργιος Βλάχος μαρτηρὸ το ἄνοθεν* (Εικ. 28). Στον ίδιο κώδικα εντοπίζονται πέντε τουλάχιστον αναφορές σε Μεθωνάιους: *Γεωργάκης Μοθονιός*, ένας ακόμη *Μοθονιός*, το όνομα του οποίου είναι δυσανάγνωστο, *Γεώργιος Μοθονέος*, *Πέτρος Μοθονέος* και *Δημήτρης Μοθονέος*, ενώ πολύ συχνά αναφέρονται και μέλη της γνωστής οικογένειας των Ελαιαβούλων, τό-

¹⁰³ Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός του Αγίου Βασιλείου Μεθώνης, κτίσμα του 10ου αιώνα, σώζει στο εσωτερικό του δείγματα αξιόλογου ζωγραφικού διακόσμου, καλυμμένα από ένα παχύ στρώμα ασβεστόματος που εμποδίζει τη μελέτη τους, βλ. Μ. Κάππας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία 7ος-12ος αι.», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147-186, κυρίως 157. Από την άλλη, οι λιγοστές τοιχογραφίες στο ασκητήριο του Αγίου Ονούφριου, το οποίο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο κατέλαβε τη θέση του υπόσκαφου παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου της Μεθώνης, στην ομώνυμη θέση, ανήκουν σε δύο φάσεις με εξαίρεση την παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που κοσμεί ένα από τα αρκοσόλια, έργο πιθανόν των αρχών του 13ου αιώνα, οι υπόλοιπες τοιχογραφίες του καλύπτονται από παχύ στρώμα αιθάλης, βλ. Μ. Κάππας, «Εκκλησίες της Μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500», *Χριστιανική Μεσσηνία*, ό.π., 189-272, κυρίως 251, 254, βλ. και τις εικ. σ. 250 βλ. επίσης Δ. Ι. Πάλλας, «Ο Άγιος Όνούφριος Μεθώνης (παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον – βυζαντινὸν ἀσκητήριον)», *ΑΕ* 1968, 119-176.

¹⁰⁴ Για απλή αναφορά στον κτητορικό κώδικα της μονής, που χρονολογείται στον 16ο αιώνα (κώδ. 63), βλ. Ν. Βέης, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Θεράπναις μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα», *Ἐπετηρὶς Παρνασσῶ 8* (1904), 93-146.
¹⁰⁵ Για τη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα, βλ. Μ. Σακελλαρόπουλος, *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι. Ἱστορικὴ ἄποψις τῆς δράσεως αὐτῆς*, Αθήνα 1921. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία με ἔργα τοῦ Γεωργίου Μόσχου. Μονὴ Ἁγίων Τεσσαράκοντα καὶ Ἅγιος Νικόλαος Χρῦσαφας», *Πελοποννησιακά 7* (1969-1970), 1-28. Τζ. Παπαγεωργίου – Δ. Χαράλαμπος, «Νεώτερα στοιχεία γιὰ τὸν τοιχογραφικὸν διάκοσμο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στὰ Χρῦσαφα Λακωνίας», *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, ό.π., 225-274. Για τον αρχαιότερο πυρήνα του ίδιου μοναστηρίου, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της υφιστάμενης μονής, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Τὸ Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα στὴ Λακεδαίμονα καὶ τὸ ἀσκηταριὸ τοῦ», *ΔΧΑΕΙΣΤ'* (1991-1992), 115-138. Για τα μνημεία στο ρέμα του Σωφρόνη, βλ. Μ. Κάππας, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας», *Βυζαντινά Σύμμεικτα 21* (2011), 255-337.

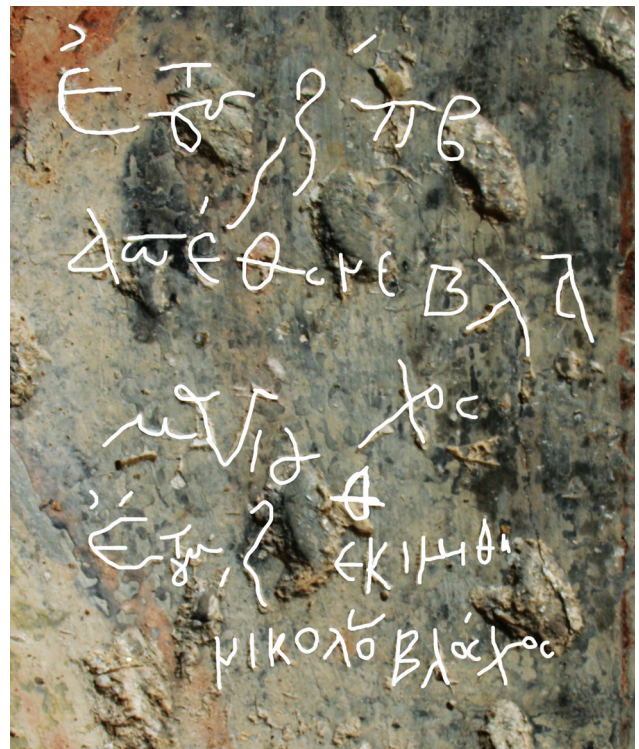

Εικ. 26. Βέροια Λακωνίας. Ναός Αγίου Νικολάου. Χάραγμα στον βόρειο τοίχο του ναού, με ειδική επεξεργασία.

πος καταγωγής της οποίας θεωρείται η γειτονική στη Μεθώνη πόλη της Κορώνης¹⁰⁶.

Ακόμη σημαντικότερη είναι η έμμετρη ενθύμηση που σώζεται σε παλαιίτυπο Συγγραμμάτων του Μεγάλου Βασιλείου, του έτους 1535, από τη βιβλιοθήκη της ίδιας μονής: Έτους του νύν διάγοντες εκ της θεογονίας αφβ (1592) βοηδρομίου φθίνοντος έγεγραπτο / τὰ τήδε. άρχην έχειν άδε πως + Ένθάδε γαρ οικήσας(α) άρχιερείς ό τάλας ό της Μεθώνης πρόεδρος Χριστόφορος ό πένης [...]. Πληροφορούμαστε, δηλαδή, ότι κατά το έτος 1592 κατέφυγε στη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα ο ταλαίπωρος επίσκοπος Μεθώνης, ο φτωχός Χριστόφορος¹⁰⁷. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι το 1625 ένας από τους χορηγούς της τοιχογράφησης του καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννου Προδρομίου στο Συντζάφι Λακωνίας, μεταξύ Βεροίων και Χρυσάφων, ήταν από τη Μεθώνη, όπως περήφανα δηλώνεται στην κτητορική επιγραφή του ναού¹⁰⁸.

Εικ. 27. Βέροια Λακωνίας. Ναός Αγίου Νικολάου. Χάραγμα στον βόρειο τοίχο του ναού, με ειδική επεξεργασία, 1574.

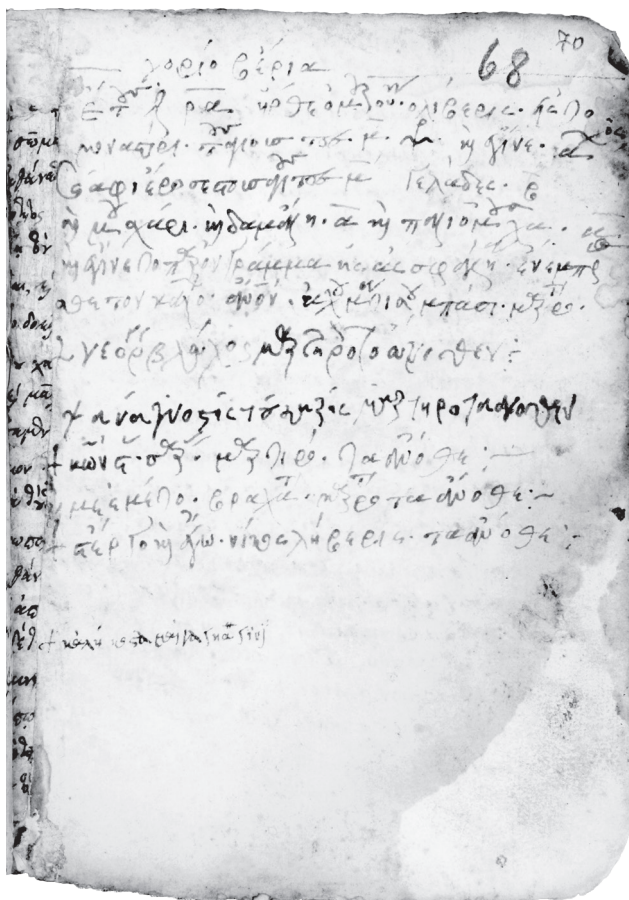
¹⁰⁶ Για βιβλιογραφία σχετικά με την οικογένεια των Ελαιαβούλων, βλ. Δ. Βαγιακάκος, «Η Άρδούβιστα – Άνδρούβιστα – Μεγάλη Χώρα τής Έξω Μάνης», *ΛαζΣπουδ* ΙΓ' (1996), 5-166, κυρίως 15 σημ. 31.

¹⁰⁷ Η ενθύμηση παραμένει αδημοσίευτη. Ευχαριστούμε ιδιαίτερος τον μοναχό Ιάκωβο της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα για τη σημαντική αυτή πληροφορία. Για τον επίσκοπο Μεθώνης Χριστόφορο, βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία τής Πελοποννήσου μετά την Άλωσι*, Αθήνα 1992, 410.

¹⁰⁸ «Γεωργίου Μοθηνέου», βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Από τὰ χρι-

στιανικά μνημεία τής Λακωνίας», *ΑΕ* 1994, 19-41, κυρίως αριθ. 6, 40-41, όπου, ωστόσο, δεν μεταγράφεται ο τόπος καταγωγής του Γεωργίου.

Εικ. 28. Κτητορικός κώδικας Ιεράς Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Λακωνίας. Αφιερωτικό σημείωμα στο φ. 70r, 16ος αιώνας.

Παρόλο που στις γραπτές πηγές δεν μαρτυρείται μετακίνηση πληθυσμού από τη Μεθώνη προς τις υπώρειες του Πάρνωνα, η παρουσία και η δράση μεγάλου αριθμού Μεθωναίων στην περιοχή, μεταξύ αυτών και του επισκόπου τους Χριστοφόρου, δεν μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματική. Δεν αποκλείεται οι λόγοι αυτής της πιθανολογούμενης μετοίκησης να συνδέονται με την καταστροφική άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς, τον Αύγουστο του 1500. Κατά πάσα πιθανότητα, ένα μέρος από τους κατοίκους της Μεθώνης, που κατάφερε να γλιτώσει από τη θηριωδία, να διέφυγε, μεταξύ άλλων, και στην περιοχή του Πάρνωνα, στη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα και στα γύρω χωριά του Βασσαρά και των Χρυσάφων. Η ύπαρξη, μάλιστα, παραστάσεων του αγίου Λέοντος Μεθώνης σε ναούς της συγκεκριμένης περιοχής, ήδη από τα τέλη του 13ου

αιώνα, πιθανόν υποδεικνύει ότι η σχέση Μεθώνης και νοτιοδυτικών προβούνων του Πάρνωνα να ανάγεται σε εποχή κατά πολύ προγενέστερη των δραματικών γεγονότων του 1500. Αν και κάτι τέτοιο παραμένει μια γοητευτική υπόθεση, οι προτροπές του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου στα χρυσόβουλλα της Οδηγήτριας του Μυστρά να αντιμετωπίζονται με ευμένεια και επιπλέον να υποστηρίζονται όσοι υπήκοοι του αυτοκράτορα αποφάσιζαν να μετακινηθούν από τις λατινοκρατούμενες περιοχές της Πελοποννήσου σε τόπους που είχαν ήδη απελευθερωθεί από τα βυζαντινά στρατεύματα, προσφέρει ερείσματα στην υπόθεσή μας, ωστόσο, το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης και ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας μελέτης¹⁰⁹.

Τέλος, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η συγκέντρωση της συντριπτικής πλειονότητας των εντοπισμένων απεικονίσεων του αγίου της Μεθώνης σε μνημεία της δυτικής Κρήτης. Για την ερμηνεία του φαινομένου θα πρέπει να ανατρέξουμε στις ιστορικές συνθήκες που επικρατούν στη μεγαλόνησο κατά την περίοδο που φιλοτεχνούνται οι παραστάσεις του αγίου στα κρητικά μνημεία, δηλαδή μεταξύ των αρχών του 14ου και των πρώτων δεκαετιών του 15ου αιώνα¹¹⁰. Η μεγαλόνησος

¹⁰⁹ Στον στίχο 45 του χρυσόβουλλου του 1318, που έχει απεικονιστεί στο νοτιοδυτικό παρεκκλήσιο της Οδηγήτριας του Μυστρά, αναφέρεται χαρακτηριστικά: «κ(αί) ὄσους δυνηθῶσι προσαγαγεῖν ἐλευθέρους ἀπὸ τοῦ μέρους τ(ῶν) Λατίν(ων), κ(αί) προσκαθῆσαι εἰς τ(ὸν) τόπ(ον) αὐτ(ῶν)· ἀλλὰ δὴ κ(αί) ὄσον φθάσῃσι σύστησασθαι κ(αί) βελτιῶσαι, ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις κτήμασιν αὐτ(ῶν)· ἔτι δ[ε] τελείως αὐτὴν ἐλευθέραν βού[λ]εται καὶ ἀνενόηλητον», βλ. σχετικά G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), 97-156, κυρίως 111. Τα χρυσόβουλλα της Οδηγήτριας και τα ζητήματα μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής μελετήθηκαν διεξοδικά στην πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Παναγιώτη Περδικούλια, βλ. Π. Περδικούλιας, *Τα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου της Οδηγήτριας στον Μυστρά: τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτιστικών Αγαθών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Καλαμάτα 2018, τ. Α΄, Κείμενον, σ. 511-517.

¹¹⁰ Για την ιστορία της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, βλ. μεταξύ άλλων Θ. Δετοράκης, *Ιστορία τῆς Κρήτης*, Αθήνα 1986. Χρ. Μαλτέζου, «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη, Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Β΄, Ἡράκλειο 1987, 107-161. Χρ. Μαλτέζου, «Ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα με βάσει ἀρχαιὰ τεκμήρια», *Χειρ Ἀγγέλου. Ἐνας ζωγράφος εἰκόνων*

από το 1211 έως και το 1669 αποτελεί τη σημαντικότερη κτήση της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο. Οι βενετικές αρχές, με ελάχιστες εξαιρέσεις κατά τη διάρκεια της μακροαίωσης παρουσίας τους στο νησί, είχαν απαγορεύσει την εγκατάσταση ορθόδοξων επισκόπων, προκειμένου να περιορίσουν, στο μέτρο του δυνατού, τα επαναστατικά κινήματα των Κρητικών¹¹¹. Ως εκ τούτου, οι κάτοικοι της μεγαλονήσου που επιθυμούσαν να γίνουν κληρικοί του ορθόδοξου δόγματος, ήταν υποχρεωμένοι να καταφεύγουν για τις χειροτονίες τους σε άλλες περιοχές υπό βενετική διοίκηση, όπου η Γαλινοτάτη επιδείκνυε μεγαλύτερη ανοχή ως προς την παρουσία ορθόδοξων επισκόπων. Οι πλησιέστερες βενετικές κτήσεις με ένα τέτοιο προνομιακό καθεστώς δεν ήταν άλλες από τις δύο καστροπολιτείες της νότιας Μεσσηνίας, δηλαδή της Κορώνης και της Μεθώνης, που παρέμειναν αδιάλειπτα υπό βενετική κυριαρχία από το 1209 έως και το 1500. Σε αυτές, μετά από ένα κενό αρκετών δεκαετιών, στα τέλη του 13ου αιώνα φαίνεται ότι επανεγκαθίστανται ορθόδοξοι ιεράρχες με την άδεια των βενετικών αρχών και αποκαθίσταται πλήρως η διοικητική αυτοτέλεια των ορθόδοξων επισκοπών¹¹².

Όσοι από τους Κρήτες υποψήφιους κληρικούς κατέφθαναν στο λιμάνι της Μεθώνης –ανάλογα πάντα με τα διερχόμενα πλοία– θα κατευθύνονταν στον επιχώριο επίσκοπο για να υποβάλουν τα σέβη τους και για να διευθετήσουν τα τυπικά ζητήματα της χειροτονίας τους. Ο επίσκοπος, αντλώντας υπερηφάνεια από την τοπική αγιολογική ιστορία, θα τους οδηγούσε να προσκυνήσουν τα λείψανα των δύο τοπικών αγίων, του Λέοντος του νέου και του επισκόπου Μεθώνης

Αθανασίου. Δεν μπορεί, μάλιστα, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο για ένα μεγάλο διάστημα πριν από τη μεταφορά τους στον λατινικό καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, τα δύο αυτά πολύτιμα κειμήλια της επισκοπής Μεθώνης να ήταν κατατεθειμένα εντός του ορθόδοξου επισκοπικού ναού της πόλης, για τον οποίο οι γραπτές πηγές σιωπούν¹¹³. Εντός του ναού αυτού θα έλαβαν χώρα οι περισσότερες χειροτονίες Κρητών κληρικών, δίπλα πιθανόν στο λείψανο του αγίου Λέοντος και υπό το βλέμμα του αποτυπωμένο σε μία ή και περισσότερες εικόνες, τοποθετημένες σε περιόπτη θέση μέσα στον ναό. Οι ιερείς αυτοί δεν αποκλείεται να επικαλούνταν την προστασία του αγίου στο δύσκολο ταξίδι της επιστροφής τους από την Πελοπόννησο στην Κρήτη, εφόσον και ο ίδιος ο Λέων δεν ήταν παρά ένας προσκυνητής άγιος, ο οποίος δεν είχε μεν καταφέρει να εκπληρώσει την επιθυμία του να μεταβεί στους Αγίους Τόπους, αλλά με τον ενάρετο βίο του κατέστη υπόδειγμα πίστης και αφοσίωσης στον Θεό.

Επιστρέφοντας στην Κρήτη, οι νεοχειροτονηθέντες ιερωμένοι, εκτός από τις έγγραφες βεβαιώσεις σχετικά με τη χειροτονία τους, πρέπει να μετέφεραν στη μεγαλονήσο και την τιμή προς τον άγιο Λέοντα Μεθώνης, γνωστοποιώντας στο ποίμνιό τους την ύπαρξη των λειψάνων του νεοφανούς αγίου και του πλήθους των θαυμάτων που αυτά επιτελούσαν. Κάτι ανάλογο συνέβη επίσης στην Κρήτη, έναν αιώνα αργότερα, όταν ο ηγούμενος Ιωνάς Παλαμιάς μετέφερε από τη Ρόδο στη μονή Βαλσαμονέρου την τιμή του αγίου Φανουρίου¹¹⁴. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι στα περισσότερα κρητικά μνημεία οι παραστάσεις του αγίου της Μεθώνης

στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα 2010, 26-37. D. Jacoby, «Byzantine Crete in the navigation and trade networks of Venice and Genoa», *Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, επιμ. L. Balletto, Acqui Terme 1993, 517-540.

¹¹¹ Για τα επαναστατικά κινήματα των Κρητών κατά των Βενετών, βλ. Στ. Ξανθουδίδης, *Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν*, Αθήνα 1939. Βλ. επίσης Μ. Ι. Μανούσασκας, «Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιτροπῆς τοῦ Πατριαρχείου κατ' ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα», *ΕΕΒΣ Α'* (1960-1961), 85-114.

¹¹² Για τους επισκόπους Μεθώνης και Κορώνης, βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'* (1958-1959), 95-147.

¹¹³ Μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας, ο αφιερωμένος στον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο καθεδρικός ναός της Μεθώνης καταλήφθηκε από τους Δυτικούς και αποτέλεσε την καθέδρα της ομώνυμης λατινικής επισκοπής, έως και την άλωση της Μεθώνης από τους Οθωμανούς το 1500, βλ. Κάππας, «Δυτικές επιδρομές», ό.π. (υποσημ. 17), 452. Δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία για τις κτηριακές εγκαταστάσεις της ορθόδοξης επισκοπής Μεθώνης μετά την επανασύστασή της, με την άδεια των βενετικών αρχών, περί τα τέλη του 13ου αιώνα, ενώ πιθανότατα τόσο ο ορθόδοξος καθεδρικός ναός όσο και το επισκοπείο θα βρισκόνταν κατά την περίοδο της Α' Βενετοκρατίας στο εκτός των τειχών τμήμα της πόλης.

¹¹⁴ Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου – Α. Κατσιώτη – Μ. Μπορμπουδάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς τοῦ Βαλσαμονέρου. Ἀπόψεις*

καταλαμβάνουν ιδιαίτερος περίοπτη θέση¹¹⁵, συχνά κάτω από τις κτητορικές επιγραφές¹¹⁶. Σε μία, μάλιστα, περίπτωση, στο Ντιμπλοχώρι, η παράσταση του αγίου Λέοντος κοσμεί, τιμητικά, το τύμπανο του αφιδώματος της πρόθεσης (Εικ. 26). Ασφαλώς στην επιλογή της απεικόνισης του αγίου της Μεθώνης σημαντικό ρόλο θα διαδραμάτισαν και οι κτήτορες των εκκλησιών αυτών, οι οποίοι σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, στους ναούς του Προδρόμου στα Χρύσαφα και του Σωτήρος στα Μεσκλά, φέρουν το όνομα Λεόντιος, και σε μία, στο Ντιμπλοχώρι, το όνομα Λεοντάκης, πιθανότατα προς τιμήν του *αγίου Λέοντος του νέου του έν Μεθώνη λάμψαντος*.

Η απόδοση ιδιαίτερης τιμής προς τον προσκυνητή άγιο Λέοντα, τόσο στην ίδια την πόλη της Μεθώνης όσο και στη δυτική Κρήτη, αμφοτέρως υπό βενετική κυριαρχία, δεν φαίνεται να οφείλεται μόνο στα πολλά θαύματα που επιτελούσε, και στον σεβασμό που του απέδιδαν οι ιερωμένοι και οι κτήτορες των ναών της κρητικής υπαίθρου. Η ιδιαίτερη ακτινοβολία της λατρείας του μπορεί να υποκρύπτει και ένα βαθύτερο συμβολικό περιεχόμενο, όπως εύστοχα επεσήμανε πρόσφατα ο Γιώργος Στείρης¹¹⁷.

Στο Συναξάριο του αγίου γίνεται λόγος για τον τόπο καταγωγής του, την Καλαβρία. Μεγάλο μέρος του τοπικού πληθυσμού του νοτιότερου αυτού τμήματος της ιταλικής χερσονήσου παρέμεινε με ζήλο προσηλωμένο στα ορθόδοξα δόγματα και στο ορθόδοξο τυπικό, αιώνες μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους Νορμανδούς, στα τέλη του 11ου αιώνα, και την επίδοσή της στην παπική εκκλησία. Παρά τη συντονισμένη προσπάθεια της Ρώμης να ενσωματώσει το τοπικό ποιμνίο της Καλαβρίας, η πλήρης αφομοίωση των ελληνόορθωμων / ελληνόφωνων πληθυσμών επετεύχθη τέσσερις αιώνες αργότερα και μετά την οριστική διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στα μέσα του 15ου αιώνα. Οι Βυζαντινοί θαύμαζαν για τον λόγο αυτό τους Καλαβρούς, οι οποίοι, παρά τις πιέσεις, αντιστέκονταν

στην παπική διείσδυση. Σε κείμενο του Ψευδο-Φωτίου με τίτλο «Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν λατίνων» αναφέρονται τα εξής: «καὶ οἱ λοιποὶ ἄνευ τοῦ τῶν Καλαβρῶν γένους [...] οἱ δὲ Καλαβροὶ χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι εἰσὶν ἀνεκαθεν καὶ τοῖς τῆς ἀποστολικῆς ἡμῶν ἐκκλησίας ἔθεσι τρόφιμοι»¹¹⁸, ενώ και ο Κωνσταντίνος Στιλβής στα τέλη του 12ου αιώνα αναφέρει ότι «Οἱ γε μὴν Καμπανοὶ καὶ οἱ Ἄλβανοὶ οὐδὲν τῶν παλαιῶν διαφέρουσιν Ἑλλήνων οὔτε κατὰ τὴν ἀσέβειαν οὔτε κατὰ τὴν ἀσέλγειαν, μόνον δὲ οἱ Καλαυροὶ ἀνεκαθεν εἰσὶν ὀρθόδοξοι χριστιανοί»¹¹⁹. Ἐτσι, ο Λέων ο νέος δεν αποκλείεται να προβάλλεται στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Μεθώνης και της δυτικής Κρήτης ως ο άγιος από την Καλαβρία που παρέμεινε πιστός στο ορθόδοξο δόγμα μέσα σε ένα λατινίζον περιβάλλον¹²⁰. Εκτός από την ιδιότητα του θαυματουργού αγίου, ενδύεται επιπλέον την ιδιότητα του υπερμάχου της ορθόδοξης πίστης, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην προσπάθεια του τοπικού ορθόδοξου κλήρου να αναχαιτίσει κάπως την αυξανόμενη διείσδυση της Δυτικής Εκκλησίας στον γηγενή ορθόδοξο πληθυσμό¹²¹.

Οι λόγοι της αντιπαράθεσης μεταξύ Ορθόδοξων και Καθολικών εξέλιπαν μετά την πρόσκαιρη Ένωση των Εκκλησιών, στην ταραχώδη Σύνοδο της Φεράρας και της Φλωρεντίας το 1438-1439. Η Μεθώνη υπήρξε, μάλιστα, η πρώτη πόλη της αυτοκρατορίας που υποδέχθηκε τη βυζαντινή αντιπροσωπία μετά το πέρας της Συνόδου, ενώ στον καθεδρικό της ναό τελέστηκε και η πρώτη ενωτική θεία λειτουργία. Παρόλο που τα νέα δεδομένα δημιούργησαν αισθήματα πικρίας και απογοήτευσης σε μέρος του γηγενούς πληθυσμού, που εξέλαβε την Ένωση ως προδοσία των ορθόδοξων θέσεων, τυπικά πλέον δεν υφίστατο κανένας λόγος που να εμποδίζε τη μεταφορά του λειψάνου του αγίου Λέοντος Μεθώνης εντός του λατινικού καθεδρικού ναού

¹¹⁸ J. Hergenroether, *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia, quae ex variis codicibus manuscriptis*, Regensburg 1869, 62-71.

¹¹⁹ J. Darrouzès, «Le mémoire de Constantin Stilbes contre les Latins», *REB* 21 (1963), 50-100, κυρίως 90-91.

¹²⁰ Στείρης, «Φιλοσοφία και θεολογία», ό.π. (υποσημ. 1), 421.

¹²¹ Αντιλατινικό περιεχόμενο αποδίδεται και στην κατακόρυφη αύξηση των παραστάσεων του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε σε πελοποννησιακά μνημεία από τον 13ο αιώνα κ.ε., βλ. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου, «Μνήμη καὶ λήθη», ό.π. (υποσημ. 1), 272, 282, 294.

καὶ φρονήματα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, Αθήνα 2020, 291-370 (Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου).

¹¹⁵ Ὅπως λ.χ. στο Ροδοβάνι και στα Ακούμια.

¹¹⁶ Ὅπως στα Μεσκλά, στα Ρούστικα και στο Σηρικάρι.

¹¹⁷ Στείρης, «Φιλοσοφία και θεολογία», ό.π. (υποσημ. 1), 421.

της πόλης, πράγμα που τελικά συνέβη μερικές δεκαετίες αργότερα, όπως επιβεβαιώνεται από τις αναφορές των περιηγητών¹²².

Παρά τις απέλπιδες προσπάθειες των Βενετών να αναχαιτίσουν την κατακτητική ορμή των Οθωμανών, αναβαθμίζοντας διαρκώς τις οχυρώσεις των πελοποννησιακών κάστρων, η ιστορία επιφύλαξε διαφορετική μοίρα για την ευρύτερη περιοχή. Στις 9 Αυγούστου του 1500 τόσο η πόλη της Μεθώνης όσο και ο προστάτης

άγιος της, στη διαμεσολάβηση του οποίου είχε εναποθέσει για αιώνες τις τύχες της, γνώρισαν την καταστροφική μανία του τουρκικού στόλου με επικεφαλής τον Βαγιαζίτ. Έκτοτε η τύχη του λειψάνου αγνοείται, ενώ η μνήμη του αγίου Λέοντος Μεθώνης βαθμιαία ξεχάστηκε, πριν ανασυρθεί και πάλι από τη λήθη πριν από μερικές δεκαετίες, με την καταλυτική συμβολή αυτήν τη φορά της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας.

¹²² Βλ. παραπάνω, σ. 95, 97.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-10: Φωτογραφικό αρχείο Μιχάλη Κάππα. Εικ. 11-17: Φωτογραφικό αρχείο Θεοδώρας Ιωαννίδου και Βαγγέλη Παπαθανασίου. Εικ.: 18, 20-22: Φωτογραφικό αρχείο Γιώργου Φουστέρη.

Εικ. 19: Spatharakis, *Byzantine wall paintings of Crete*, ό.π. (υποσημ. 57), εικ. 364. Εικ. 23: Μαδεράκης «Οι Άγιοι Απόστολοι στο Σειρικάρη Κισσάμου», ό.π. (υποσημ. 66), εικ. 10. Εικ. 24: Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Μαυροπούλου-Τσιούμη – Μπακιρτζής, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης*, ό.π. (υποσημ. 90), εικ. 50. Εικ. 28: Φωτογραφικό αρχείο Γιάννη Φουστέρη.

DEPICTIONS OF SAINT LEON OF METHONI:
THE DEVELOPMENT OF A SAINT'S CULT IN THE LATE BYZANTINE
PELOPONNESE AND IN VENETIAN CRETE

The “saint and miracle-working Leo the Younger of Methoni” emerges from oblivion in the middle of the 12th century thanks to the bishop of Methoni Nicholas, one of the most prominent theologians of his time. According to the saint’s Synaxarion, Leo died on his way from Calabria to the Holy Land. His body was buried by the sailors close to a port (toward the city of Methoni, in a place called “Red Soil”). This site has been identified with modern-day Kokkinia, where the ruins of a small church dedicated to Saint Elijah (Ai-Lias) are preserved. It is very likely that Nicholas of Methoni discovered a tomb at this spot and thought that it contained the corpse of Leo; he then composed stichera hymns in his honor, contributing to the establishment of his cult. The veneration of the new saint gradually acquired considerable importance for Methoni, his original service (akolouthia) was enriched with new hymns, whereas the extant Synaxarion of the saint was written. His relics appear to have received special care, as reflected in the vague information of travelers who describe its continuous movement until the most suitable place was found. The increasing insecurity in the wider area after the middle of the 15th century, as a consequence of the mounting Ottoman aggression, eventually dictated the translation of the relic within the city walls and indeed to the city’s most important shrine, the cathedral of Saint John the Theologian.

Even though the references to the miraculous relic in travel accounts of the 14th and 15th century are frequent, confirming the importance attributed by the inhabitants of Methoni to the “most holy body of the virtuous and divine Leo”, no image of his had been detected in churches in the area. In this study we examine three depictions of the saint of Methoni in Peloponnesian monuments, an unknown image in the church of Saint Nicholas at Veria (Figs 3, 4) and two partly known in the churches of Saint Kyriake at Soterianika (Figs 5, 6) and Prodromos at Chrysapha (Figs 7-10). Our

knowledge on the iconography of the saint is sufficiently complemented by nine images in monuments of western Crete, dated between the end of the 13th and the first decades of the 15th century. Five were detected in monuments of the prefecture of Chania and four in churches in the prefecture of Rethymno, mainly in the province of Agios Basileios. The earliest example is preserved in the church of Saint Nicholas (Figs 11, 12) in a secluded area outside the village Moni at east Selinou; it dates from the end of the 13th century and is a work of the known Cretan painter Theodore-Daniel Veneris. The second image is preserved just two and a half kilometers to the west, at Rodovani Selinou and specifically in the church of Panagia Kalomoiron (Figs 13, 14), also the work of the Veneris workshop. Theodore-Daniel Veneris, with the contribution of his nephew Menas, also painted the naos of the church of Christ the Savior at the village Meskla of Chania, where the third Cretan example is preserved (Figs 15, 16), dated precisely to the year 1302. Three more portraits of the saint under investigation are dated to the beginning of the 14th century, in the churches of the Archangel Michael at Aradaina (Fig. 17), of the Zoodochos Pege at Diblochori (Fig. 18) and of Saint George at the village of Mourne (Fig. 19). A few decades later, in the year 1389, the seventh image was painted in the church of the Savior at Akoumia (Fig. 20), whereas the next example is dated one year later, in 1390/91, this time in the two-aisled church of the Virgin and of the Savior at Roustika, Rethymno (Figs 21, 22). The last image of the saint of Methoni is preserved in the church of the Holy Apostles at Sirikari, Chania (Fig. 23), at the westernmost point of the island, and is precisely dated to the year 1427.

The earliest extant portrait of the saint under discussion is preserved in the first painting layer of the church of Saint Nicholas at Veria in Lakonia. Leo is depicted on the west wall of the church, standing, in frontal pose, with his left hand extended in front of his chest and the

right partly hidden under his garments. To the right of his halo the caption *ΛΕ/ΟΝ* is relatively well preserved, whereas below, on both sides of the shoulder, are discerned some letters from the words [*ὁ ἐν Μεθ]ῶ//νι λάμψας*, which leave no doubt about the identification of the saint (Fig. 4).

The name of the saint or part of it is also preserved in four more examples, in monuments in Crete, more specifically at Moni, at Rodovani, at Diblochori, and at Sirikari. Traces of the accompanying inscription are also preserved in the complex, in terms of its interpretation, wall painting of the saint in the church of Prodromos at Chrysapha (Figs 9, 10). In the remaining cases the identification was based primarily on specific iconographic details which are invariably repeated in the detected images of the saint and are possibly due to a common, now lost, prototype.

From the analysis of the twelve images of Leo of Methone it is evident that the saint acquired certain characteristics that were reproduced faithfully and became gradually standardized in almost all of his known portraits, such as e.g. his young age, the rich hair, and the luxurious courtly attire; impressive is also the painters' adherence to the color palette of his garments, which is meticulously repeated on all twelve examples: the chiton is almost always grey-blue, whereas the precious mantle is purple, often adorned with gold hems studded with pearls and gold-embroidery. Regarding his facial features, three different iconographic types can be distinguished: the first shows the saint as young man with a short growth of beard and a thin moustache, the second one shows him beardless, whereas the third type, less frequent, renders him at a more advanced age with a relatively rich beard.

The dissemination of the image of the saint of Methoni in the monuments of western Crete appears to

have been due to the role played by Cretan clerics, who, because of the absence of Orthodox bishops from the island in accordance with the prohibition imposed by the Venetian authorities, were forced to travel to the bishoprics of Methoni and Koroni in order to be ordained. There they obviously had the chance to witness and venerate the relics of saint Leo, subsequently transferring to their congregation the reputation of the saint of Methoni after their return to Crete. However, the particular spread of the saint's cult in areas under Venetian rule may hide an even deeper symbolic meaning. In the saint's synaxarion there is mention of his place of origin, Calabria. A considerable portion of the local population of the southernmost part of the Italian peninsula remained zealously attached to the Orthodox faith and to the Orthodox Rite for centuries after the conquest of the region by the Normans at the end of the 11th century and its subordination to the papal Church. Thus, it is possible that Leo the Younger was presented in the Venetian-ruled areas of Methoni and western Crete as the saint from Calabria who remained faithful to the Orthodox doctrine within a Latinizing environment. Besides his identity as a miracle-working saint, he also acquired the status of defender of the Orthodox faith, thus contributing to the efforts of the local Orthodox clergy to restrain to a certain degree the increasing penetration of the Western Church among the indigenous Orthodox population.

*Michalis Kappas, Archaeologist, PhD
Ephorate of Antiquities of Messenia
mgkappa@yahoo.gr*

*Giorgos Foustieris, Professor at the
University Ecclesiastical Academy of Thessaloniki
gfousteris@gmail.com*